

Bevezető magyarázatok

A római liturgia, amióta egyáltalán források tanúskodnak róla, szövegek, dallamok és gesztusok egységes készletét rendezte egységes szerkezetbe. Ami a zsolozsmát illeti, ez a készlet és szerkezet – Szent Benedek Regulájának közvetett tanúsága szerint – a VI. századra már hagyományossá szilárdult, és változatlanul maradt egészen a XX. századi reformok 1911-ben megkezdődött sorozatáig.

Az egységes tételkészlet azt jelentette, hogy bár a római rítus egésze több szöveget és dallamot használt, mint amennyit egy-egy változata ténylegesen alkalmazhatott, a készlet legnagyobb részét egy általánosan elterjedt tételekből álló réteg alkotta és a további rétegek is egy belátható, jellegében egységes és nemzetközileg elterjedt anyagból válogattak. Ez a tételkészlet már a kereszténység első évszázadaiban kialakult, bővítésére a legújabb időkig csak korlátozottan, mindenekelőtt a szentek zsolozsmáinak saját tételeinél került sor.

Az egységes szerkezet jelentette a zsolozsma szövegileg és dallamilag is jól körülhatárolható műfajait (antifónák, rezponzóriumok, himnuszok, stb.), a hórák egymásutánját (a matutinum és a hét nappali óra), belső fölépítésüket (a tételtípusok száma és sorrendje), a zoltároskönyvnek az egyes hórákra való napi és heti elosztását (a folyamatos és a tematikus elv együttes érvényesülése egy tényleges módon). E tekintetben csak a bencés eredetű hagyományok tértek el valamelyest a székesegyházi eredetűektől, illetve az utóbbiak közt az itáliai és az Alpokon túli egyházak szokásában mutatkozott néhány apró eltérés.

Az egységes római zsolozsmán belül a különbségek nem voltak véletlenszerűek. Az egyes egyházmegyék, majd a szerzetesrendek rítusváltozatokat alakítottak ki aszerint, hogy a római liturgia bővebb készletéből mit és milyen elrendezésben illesztettek a hagyományos szerkezetbe. A különbségek – bármily jelentéktelenek is az azonosságokhoz képest – tudatosan vállalt és őrzött sajátosságai lettek az adott rítusváltozatnak, és az évszázados használat során egyre szorosabban kapcsolódtak össze a hordozó közösséggel. A rítusváltozatok eredetileg területi jellegűek voltak, azaz egy-egy székesegyház (monasztikus környezetben egy-egy apátság) szokása érvényesült annak kisugárzási körén belül. A központosított szervezetű szerzetesrendekkel szüle-

tett meg a területek fölötti, nem regionális, hanem intézményi alapú rítusváltozatok jelensége. Mindazoknak, akik valamely szerzethez csatlakoztak, alapvető élménye volt az elszakadás szülőföldjük vagy neveltetési helyük rítusváltozatától egy olyan szokásrend kedvéért, amely saját földrajzi környezetében ugyan szigetszerűen különállt, de amely a rend minden házát összekapcsolta egymással.

A szerzetesrendek nem sajátos karizmájukat juttatták kifejezésre rítusváltozatukkal, mint ahogyan az egyházmegyés rítusokban is hiábavaló lenne a nemzeti vagy kistérségi identitás nyomait keresni. Jóllehet a tudatos szerkesztésre is akad példa, a rendek jellemzően szülőföldjük vagy központjuk egyházmegyés gyakorlatát vették át és tették saját hagyományukként nemzetközivé. Ehhez képest másodlagos és időben is későbbi jelenség rendi ünnepek fölvétele a kalendáriumba. A rendi liturgia tehát nem következménye valamely közösség életmódjának és lelkületének, hanem olyan, eredetileg nem sajátosan rá jellemző kiindulópont, amely az életmód és a lelkület tartós, szilárd pilléreként épül be amazokba és válik idővel elválaszthatatlanná tőlük. Nem az önkifejezés eszköze tehát, hanem olyan, mint a szülőföld, a név vagy a vér szerinti eredet: nem személyes választás eredménye, mégis a lehető legszemélyesebb.

A kármelita zsolozsma rövid története

A kármeliták XIII. századi jóváhagyásakor nemcsak a római zsolozsma tágabb keretei, hanem már annak egyházmegyés és nagyrészt rendi változatai is közmegegyezésszerűek voltak. Amikor a *Regula* a zsolozsma végzésére képes testvéreknek a „szentatyák törvényei és az Anyaszentegyház szentesítette szokás” követését írják elő, nem valami megfoghatatlan hagyományra vagy elveszett iratra hivatkoznak, hanem arra, amit főntebb a római zsolozsma egységességeként jellemeztünk.

A rendi rítusváltozat pedig természetesen lett a Jeruzsálemi Szent Sír-bazilika gyakorlata, annak az egyházmegyének a székesegyházáé, amelyhez a Kármel hegye területileg tartozott. A jeruzsálemi székesegyház káptalanját leginkább a keresztes hadakkal érkezett, francia eredetű kanonokok alkották, így liturgiájuk is alapvetően a galloromán típushoz tartozott, mégis kiváltságos tiszteletben részesítették a Szentföld örökségét. Ezért volt, hogy náluk és ennek nyomán a kármelitáknál az átlagosnál hangsúlyosabb a bibliai, köztük az ószövetségi szentek, és mindenekelőtt a Szent Feltámadás

kultusza. Ennél is fontosabb azonban, hogy a jeruzsálemi rítus ott is, ahol ez nem volt kifejezetten érzékelhető, valamiképpen a Szentföld illatát árasztotta. (Nem véletlen, hogy eredetileg a legtöbb lovagrend is ezt a hagyományt tette magáévá.) Különös jelentősége volt és lehet ennek éppen a kármelitáknál, akik minden házukat „a” Kármelnek nevezik: a jeruzsálemi rítus gyakorlása valóban mintegy kiemelte őket abból a térből, amelyben test szerint tartózkodtak, és szellemileg áthelyezte őket Jeruzsálem egyházmegyéjébe, a Kármel hegyére.

Bizonyos, a rend európai elfogadtatásával kapcsolatos nehézségek után, amelyek a jeruzsálemi rítus megtartását is fenyegették, a kármeliták határozottan elkötelezték magukat szentföldi gyökereik mellett. Ennek a döntésnek adott hangot a londoni általános rendgyűlés, amelynek megbízása nyomán Sibert de Beka 1312 körül összeállította és kiadta a rendi liturgia legfőbb forrását és mércéjét, az *Ordinalé*-t (teljes címe szerint: *A Kármelhegyi Boldogasszony testvérei rendjének ordináriuskönyve az Úr Sírjának jeruzsálemi szentegyháza jóváhagyott rendtartásából kivonatolva*). A következő századokban a rendgyűlések legfőljebb egy-egy új ünnep bevezetéséről határoztak, a Sibert-féle normakönyv közel háromszáz évig érintetlen maradt.

A Tridenti Zsinat után, 1584-ben elvileg megreformálták ugyan a kármelita liturgiát és új ordináriuskönyvet adtak ki, de tartalmilag ez sem szakított a Sibert kódexében rögzített jeruzsálemi hagyománnyal. Jelentősebb újítás, hogy míg a középkorban a kármeliták csak igen korlátozottan vezettek be sajátosan rendi ünnepeket, azaz liturgikus öntudatukban inkább a Kármel hegyével való lelki kapcsolat, mint saját intézményi múltjuk volt hangsúlyos, addig bizonyos rendi ünnepek, mint például Illés és Elizeus próféták, Stock Szent Simon vagy Kármelhegyi Boldogasszony napjának liturgikus megtartása az egész rendben csak a XVI-XVII. századtól igazolható. A jellegzetesen középkori ünnepek zsolozsmáinak átdolgozására is sor került: ezeknél bizonyos, szövegben-dallamban egyaránt érvényesülő szertelenségek kiiktatásához vezetett a katolikus restauráció józanabb, egyszerűbb ízlése. Szintén ehhez a korszakhoz kötődik annak rögzítése, hogy mindazon liturgikus kérdésekben, amelyekben a rend önálló hagyománya nem foglal állást, a római kúria gyakorlatát kell követni.

Külön említést érdemel a sarutlan reform viszonya a liturgiához egyrészt azért, mert a rend megújított ága – szemben a sarus kármelitákkal – 1586-ban lemondott a Kármel eredeti rítusváltozatáról és a saját ünnepek kivételével a római kúria szokásához igazodott, másrészt azért, mert Nagy Szent

Teréznek olykor kifejezetten puritán, szinte antiliturgikus magatartást tulajdonítanak.

Ami a rítusváltás tényét illeti, ez csak Szent Teréz halála után, Doria Miklós általános rendfőnök kezdeményezésére történt meg, amennyire ma megállapítható, tisztán egyházpolitikai okokból. Az ellenreformáció időszakában egy ilyen lépés az egység nyomatékosítását, afféle Róma iránti hűségnyilatkozatot jelentett. A saját rítus feladása azonban nem volt része a reform elgondolásának: Szent Teréz még egész életében a jeruzsálemi liturgiát végezte, sőt eredeti avilai konventjének fennmaradt, kottás karkönyveiből megállapítható, hogy annak is igényes, ünnepélyes változatában nevelkedett. A XX–XXI. század megváltozott viszonyai és a törvényes liturgiaváltozatok értékének fölismerése oda vezetett, hogy az a kevés sarutlan közösség, amely külföldön őrzi vagy fölleveníti a rend hagyományos liturgiáját, ma már rendszerint a „sarus”, azaz a jeruzsálemi változatot részesíti előnyben.

Ami a Szent Teréz-féle *Szabványok* zsolozsmáról, és különösen az éneklésről szóló fejezeteit illeti, azokkal kapcsolatban fordítástörténeti kételyek is fölmerültek. Ugyanakkor biztos, hogy nem tagadható el némi „antiliturgikus” érzület a XVI. század nagy rendalapítóitól és reformereitől. Ez azonban soha nem magának az ünnepélyesen végzett liturgiának szólt, hanem annak a valóságos körülménynek, hogy a késő középkor és a reneszánsz időszakában szélsőségesen nagy teret kezdett hódítani az olykor öncélú egyházművészet, amelynek a liturgia csak kerete, súlyosabban fogalmazva ürügye volt. Ezzel párhuzamosan szinte mindenütt megszűnt a teljes énekelt zsolozsma, és a gyakorlat polarizálódott: a nagyobb ünnepek zsolozsmáját, főleg a vesperást fényes szertartásossággal és lehetőleg többszólamú műzenével tüntették ki, más alkalmakkor viszont, főleg a matutínumban uralkodóvá vált az egyszerű, prózai zsolozsmázás. Mivel ez volt jellemző a legfölkészültebb liturgikus személyzettel rendelkező és leggazdagabb templomokra is, természetes, hogy a szélsőségesen egyszerű sarutlan kármelita konventek sem múlhatták fölül őket e tekintetben.

A XVI. századi viszonyokat és az ezek nyomán született döntéseket azonban átértékelte a XIX. századdal induló liturgikus megújulás, amely többek között a gregorián ének újralfedezésével megmutatta, hogy szerény körülmények között és egyszerű életmód közepette is lehetséges igényes, hiteles liturgiát végezni. Ez a korszak és ez a mozgalom állította újra a liturgikus lelkület középpontjába a zsolozsma nyilvános istentiszteletként való végzé-

sét, amely célkitűzést X. és XII. Pius pápa megnyilatkozásai után a II. Vatikáni Zsinat, majd VI. Pál pápa is megerősített.

Szerencsétlen módon épp a legjobb elvi szempontoknak e legmagasabb szintű kinyilvánításaival esett egybe a zsolozsma tartalmának indokolt, de nem minden szempontból sikeres reformja. A zsolozsmázás máig sem vált – szemben a keleti egyházakkal – a római katolicizmus nyilvános istentiszteleti életének szerves részévé, de bekövetkeztek olyan módosítások, amelyek éppen annak érdekében sértették meg az ősi római zsolozsmarítust mind szerkezeti, mind terjedelmi értelemben, hogy az könnyebben legyen beépíthető a nyilvános istentiszteleti életbe. Így a ma hivatalosnak tekintett, legelterjedtebb zsolozsmáskönyv, a *Liturgia horarum* ismét a köteles papi magánimádság szükségleteit elégíti ki, de immár anélkül, hogy fönntartaná a folytonosságot egy legalább másfélezer éven át érintetlen hagyománnyal.

A II. Vatikáni Zsinat és a megújított zsolozsmát kihirdető VI. Pál pápa szavaiból viszont nyilvánvaló, hogy nemcsak lehetséges, de szükséges is lenne az általuk megfogalmazott célnak jobban megfelelő, azaz nyilvánosan, népnyelven, énekelve is végezhető zsolozsmák szerkesztése. Különösen indokolt ez olyan monasztikus közösségek esetében, amelyek a lelkipásztorodó papságnál nagyobb részt képesek vállalni az Egyház liturgikus imádságából és fölkészültségük megengedi, hogy több teret biztosítsanak a gregorián éneknek és a latin nyelvnek. Ez az igény az elmúlt évtizedekben nem vezetett átfogó gyakorlati intézkedésekhez, de az egyházi élet egészséges mértékű decentralizálása és az egyházi kultúra sokszínűségének elismerése lehetővé tett önálló kezdeményezéseket. Ezeknek értékéről és életképességéről a tartós gyakorlat, és idővel az illetékes felsőbbség hivatott dönten.

A vesperále összetétele és forrásai

A jelen kiadvánnyal meginduló sorozat célja, hogy a kármelita zsolozsmát történetileg minden részletében hiteles alakban, de a mai használatot megkönnyítő, modern elrendezésben és tipográfiával adja közre. A kármelita zsolozsmát azonban nem tekintettük olyan régiségnek, amelynek egyedüli hiteles alakját a középkori kéziratok közvetítik, hanem a római rítus és annak jeruzsálemi változata minden jellegzetességét megtartva igyekeztünk érzékeltetni a rendi hagyomány egész történetét. Így a középkori forrásokat következetesen összevetettük újkori megfelelőikkel, a sarutlan ág liturgiájának sajátos alakulása következtében fölhasználtunk római-kuriális források-

kat, tekintetbe vettük a XX. század eleji egyszerűsítések némelyikét és a legújabb idők eredményeit alkalmazva beépítettük a szövegek és a dallamok magyar megfelelőit. Reméljük, hogy így a szervesen fejlődő hagyomány dokumentumát sikerült létrehoznunk. Hogy azonban a tájékozódás szempontjai és a végeredmény eredete is azonosíthatók legyenek, részletesen ismertetjük a vesperále szerkesztésekor követett forrásokat, kezdve a bal oldalakon szereplő latin eredetivel.

Zsoltárok

A órák alapját a zsoltárok és kantikumok (a vesperálében csak a Magnificat) jelentik. A római zsolozsma székesegyházi eredetű változatainak kezdettől fogva egyetemes vonása, hogy minden vesperásban öt teljes zsoltárt énekeltek, mégpedig úgy, hogy a vasárnapi vesperást megnyitó 109. zsoltártól kezdve számsorrendben közlik a teljes pszaltériumot, kihagyva azokat a zsoltárokat, amelyek más zsolozsmahórákban kapnak szerepet. (Az 1–108-ig terjedő zsoltárok alkotják a matutínium terjedelmesebb anyagát.)

A zsoltárok latin szövege a *Septuaginta* alapján készült, és már Szent Jeromos korára olyan mértékig rögzült a liturgikus használatban, hogy a tudós egyházatya csak rendezte és egységesítette az anyagot, át nem dolgozta. Ez a szöveg terjedt el *Psalterium Gallicanum* címen az egész latin rítusterületen, míg Jeromos másik, héber-alapú fordítása legfőljebb tudós körökben volt ismert. A *Septuaginta* és az azt követő latin fordítások megkérdőjelezhetetlen tekintélyét egyrészt az adja, hogy ezek a bibliai szöveg legkorábbi fennmaradt emlékei (jóval korábbiak az első fennmaradt héber forrásoknál is), másrészt, hogy a keleti és a nyugati írásmagyarázat, homiletika és liturgia ezekre épült a patrisztikus korban és szinte kizárólag azután is, harmadrészt pedig az – és nekünk ez a legfontosabb – hogy nemzedékek sokasága imádkozta át őket. Noha a biblikus tudományok hőskorában számos kritika érte ezeket a fordításokat, a Szentírás katolikus megközelítésével nem lenne összeegyeztethető valamiféle rekonstrukciós szemlélet, amely a szövegek életét az egyedül hiteles eredetitől való elfajzásnak fogja föl, az újabb bibliakritika pedig egyre több esetben tárja föl a görög-latin hagyomány értékét, sőt rehabilitálja egyes, korábban hibásnak ítélt olvasatait.

A jeromoszi *Vulgata*, és benne a *Psalterium Gallicanum* filológiailag legjobb szövegének a középkorban a párizsi egyetem Bibliája minősült, és ezt vette alapul a javított, 1592-ben VIII. Kelemen pápa által hivatalossá nyilvánított *Editio Clementina* is. A római liturgikus könyvek ennek szövegváltozatát

használták egészen 1945-ig, amikor XII. Pius pápa választható jelleggel engedélyezett egy új, utóbb elhibázottnak értékelt latin fordítást. A *Liturgia horarum*-ban alkalmazott *Neovulgata* ehhez képest a hagyományhoz való viszonzatérést jelentette, újabban pedig mind tudományos, mind hivatalos értelemben visszanyerte létjogosultságát a *Psalterium Gallicanum*. A vesperáléba is ennek az *Editio Clementiná*-ból ismert állapotát építettük be, minősége, elterjedtsége és emberemlékezetet meghaladó használata ugyanis nem indokolta, hogy régi kármelita pszalteriumokhoz forduljunk alapvetően ugyanazon szöveg kevés és jelentéktelen változata kedvéért.

A zsoltárokat a magyar helyesírás elveihez közel álló, saját központozással láttuk el. A recitációhoz szükséges versbeosztást az újkori breviáriumokkal összhangban alakítottuk ki, a zsoltárverseket tagoló mediációkat (*) és flexákat (†) viszont bencés típusú – ténylegesen ciszterci – breviáriumokból vettük át, mert a római könyvek az utóbbiakat nem tartalmazzák. Ha a sorokat kénytelenek voltunk megtörni hosszúságuk miatt vagy azért, mert a magyar szöveggel való tipográfiai megfelelés így kívánta, → jellel utaltunk arra, hogy a recitáció még nem érkezik nyugvópontra. Egyes zsoltárok első egy-két szava után piros † szerepel. Ez azt jelenti, hogy a megelőző antifónakezdet szövege a zsoltár kezdetével azonos, és ilyenkor a zsoltárt ténylegesen a † után, az antifóna szövegét folytatva kell elkezdeni.

A zsoltárok recitálást könnyítő kijelölésében a solesmes-i bencések kiadványainak eljárását követtük. A félkövérrrel szedett szótagok a hangsúlyhoz kapcsolódó recitációs hangokat vagy hangcsoportokat különböztetik meg, a dőlt betűvel szedettek a hangsúlytól független hangokat vagy hangcsoportokat. Az ehhez kapcsolódó, részletes magyarázatokat a zsoltártónusok táblázata közli. Ahol a hangsúly a rákövetkező szótagot is befolyásolja vagy a hangsúlyos hang megismétlődik ugyanazon a magasságon, a félkövér jelölés két szótagra terjed ki.

Egyes zsoltárversek értelmezése

Itt kell kitérnünk azokra a zsoltárookra és zsoltárversekre, amelyek erőszakos, gyűlölködő vagy átkozódó tartalmukkal első olvasásra megütközést kelthetnek, ezért a *Liturgia Horarum* szerkesztői kihagyták őket a megreformált zsolozsmából. A vesperás anyagában öt ilyen szakaszt találunk. Tekintettel arra a kockázatra, amelyet a kánoni szöveg akár indokoltnak látszó módosítása vagy megválogatása jelent, illetve föltételezve a Szentírás szövegében és magyarázatában való nagyobb elmélyülést nem követtük ezt az eljárást. Tet-

tük ezt azért is, mert a zsoldárokat ebben a csorbítatlan formában imádkozták Krisztus, az apostolok és az előttünk élt zsidó és keresztény nemzedékek, és ők sem idegenkedtek ajkukra venni e részleteket. Megfogalmazásaikban számunkra is az a történelem és az a mentalitás elevenedik meg, amelybe a kinyilatkoztatás beletestesült, sőt megmutatják, hogy a zsolozsma az egész Egyház, s benne az egész teremtett világ imája, amelyben az ember legalantasabb rétegei is megjelenhetnek. Hiszen ki merné állítani, hogy mindenestül mentes attól az érzülettől, amely ezekben a sorokban kifejeződik? A zsolozsma ezt a teremtésben és a történelemben adott sérülést nem elhallgatja, hanem Isten gyógyító jelenlétébe viszi.

A zsoldárok elsődleges, betű szerinti értelmén túl ugyanakkor ott van az a misztériumos értelem, amelyet az egyházatyák és a későbbi korok exegétái annál ékesszólóbban ragadtak meg, minél nagyobb kihívást jelentett egy-egy részletet megérteni vagy keresztény összefüggésbe helyezni. Hogy a „kihagyandó” zsoldárversek könnyebb befogadásához hozzájáruljunk, patrisztikus értelmezői hagyományukat alább röviden összefoglaljuk.

A 109. zsoldár 6. versében a magyar zsoldároskönyv a Neovulgatát, és rajta keresztül a bevett héber olvasatot követi: az Úr „a holttesteket halomba gyűjti”, és „a széles harcmezőn” zúzza össze sokak fejét. Az egyházatyák a zsoldárnak ezt a szakaszát Krisztus második eljövételére vonatkoztatják: így Remesianai Nikétas a Hitvallásról írt magyarázatában kifejezetten is utal az örök üdvösség, illetve kárhozát ítéletére e szöveggel kapcsolatban. A holttestek összegyűjtése ebben az értelmezésben maga a valaha élt emberek összegyűjtése a végső számadásra, a sokak pedig (de nem mindenki) a bal felől állítottak, a kárhozottak serege.

A görög-latin hagyományban azonban nem holttestek, hanem – a magyar „hulla” és a latin *cadaver* szóhoz hasonlóan – lehullott dolgok, omladékok, romok szerepelnek (*ptómata/ruinæ*), amelyeket az Úr nem összegyűjt, hanem betölt (*plérósei/implebit*), azaz fölépít. E látszólagos ellentmondást a romok és fölépítésük közt Szent Ágoston így magyarázza: Krisztus mindent fölforgató megjelenése semmit nem hagy változatlanul. Ő a szegletkő, de az a kő is, amely összezúzza, aki belebotlik vagy akire ráesik. Aki ellene szegül vagy gögősen várja eljövését, az mintegy tornyot épít magában, de ez a torony összeomlik, azaz rommá válik Krisztus megjelenésétől. Mégis jó neki összeomlnia, mert a töredelmes, alázatos embert Krisztus azért rontja le, hogy romjait betöltse, azaz új emberré építse föl. Ennek az értelmezésnek hatása alatt áll a következő féltvers is. A görög-latin szöveg a „széles harcmező”

helyett „sokak fejről a földön” (*kephalai epi gés pollón/capita in terra multorum*) beszél. Az értelmezés az előző sor hatása alatt áll: a földön, azaz ebben a világban a fej mint az ember legmagasabban lévő testrésze a toronyszerű, fel-fuvalkodott állapot képe. Összezúzása a rommá válással egyenlő. Amint az egyházatya mondja: „Jobb itt összezúzott fejfel alázatosan járni, mint felszegett fejfel hullani az örök halál ítéletébe.”

A 136. zsoltár 7–9. verse talán a legnehezebben fogadható el a keresztény érületnek: a kisdedek kösziklához csapásának nyers erőszakossága szinte elborzasztja az imádkozót. A keresztény exegézisnek azonban alaptétele, hogy a Szentírás azon versei, amelyek betű szerinti értelmükben nem egyeztethetők össze a hit és az erkölcs alapvető tételeivel, mélyebb, rejtett jelentést hordoznak. Eszerint Édom fiai e világ fiainak felelnek meg, Jeruzsálem lerombolásának képe pedig a vértanúk korát idézi föl, amikor Édom fiai Sion leányának, az Egyháznak elpusztítására törekedtek. Babilon – elterjedt magyarázata szerint – rendezetlenséget, zavarodottságot jelent, Babilon leánya pedig az, aki e világ foglyává vált, miután megszűnt Jeruzsálem leányának lenni. A kisdedek – a szövegek nem általában gyermekekről, hanem kicsinyekről (*né-pia/parvuli*) beszélnek – Órigenés és Szent Ambrus szerint a rossz csírái. A kísértésről és bűnről vallott ősi felfogás szerint ugyanis a rossz csak fokozatosan jut érvényre, a lelki Babilonnak való foglyul esés a pusztá gondolat, a gyönyörködés, a beleegyezés, a kimondás és csak ezután a tett révén következik be, sőt az egyszer megcselekedett bűn sem azonos a szokássá lett bűnnel. Ezeket az első zavaros gondolatokat rendeli a zsoltár az értelem és igazság kösziklájához csapni, a lelki köszikla pedig maga Krisztus.

A 138. zsoltár 19–22. versének értelmezéséhez nincs szükség ilyen összetett szimbólka alkalmazására. A zsoltáros itt a bűnösök, a vérengző emberek, Isten ellenségei elvesztését kívánja, és megvallja velük szemben érzett irtózatát és gyűlöletét. A zsoltárok érzékletes, minden elvontságtól távol álló nyelvezetét ismerve senki nem csodálkozhat, hogy a szöveg elmulaszt különbséget tenni bűn és bűnös között. Nagy Szent Vazul pedig hangsúlyozza: „Isten éppúgy megadta a hatalmat az értelmes léleknek arra, hogy szeressen, mint arra, hogy gyűlöljön, mégpedig azért, hogy az értelemről vezetve szeressük az erényt, de gyűlöljük a bűnt. Olykor lehetséges tehát, hogy a gyűlölet dicséretes legyen.”

Szent Ágoston részletesebben is kifejti e versek jelentését. Az első két vers a föltámadt Krisztus személyében hangzik – a 138. zsoltár a húsvéti mise introitusát adja, és ez a társítás nagy patrisztikus múltra tekint vissza. A hé-

ber szöveg alapján óhajtó módban fordított állítmányoknak a görög-latin Szentírás következetesen jövő időt feleltet meg, így a kérések kijelentésként is olvashatók. A bűnös, vérengző emberek elvesznek, mert gonoszul szólnak; haláluk lelki halál, amely az Istennek való ellenszegülésből fakad. Hiábavalóságukkal elveszejtik a körülöttük levőket: városaikat is (amint a görög és latin változatban található: a magyar szöveg itt a héber olvasatot követi). A vérengző ember gyilkos, és gyilkos az, aki gyűlöli felebarátját.

A következő két vers az Egyház személyében szólítja meg a feltámadt Krisztust. Ágoston itt maga is fölveti: hogyan gyűlölheti az ember felebarátját? A választ a „tökéletes gyűlölség” értelme adja meg. Isten arra szólít, hogy gyűlöljük a *minket* gyűlölőket, imádkozzunk a *minket* üldözőkért, szeressük a *mi* ellenségeinket. Ám sehol nem olvassuk, hogy *Isten* ellenségeit, üldözőit, gyűlölőit kellene szeretnünk. Az ember és ember közti gyűlölet mögött és fölött mindenkor ott munkál egy másik, elemibb gyűlölet: Isten és a gonosz lélek kibékíthetetlen ellentéte. Ebben a nagyobb küzdelemben, és nem az ember és ember közti gyűlölet szintjén foglal állást az Egyház a maga tökéletes gyűlölségével.

A 139. zsoltár 10–12. versének értelmezéséhez ismét leginkább Ágostonnal kerülünk közelebb. Az „eleven parázs” mély értelmű kép: feketesége miatt a sötéttséggel azonos, amely egykor voltunk, de izzása az isteni szeretet tüzeinek köszönhető. Tüzes természetével lángra gyújt, világít, melegít, de egyszerismind pusztít. Ilyen parázs az igaz ember, de minden egyéb is, ami Istentől származik: egyeseknek az élet, másoknak a halál illata; az előző versben említett bűnös tehát az, aki az ilyen parázstól a mélységbe vettetik, és többé föl nem kel.

Aki „nyelvével vétkezik”, az egyházatya szerint azzal azonos, aki nem kedveli a hallgatást, hanem mindig kifelé fordul, tanítani akar. Ezzel viszont föltételezi, hogy tudatlanok is mindig legyenek körülötte, akik tanításra szorulnak. Mivel a tudatlanságot kívánni bűn, jobban kell szeretni a hallgatást, mint a beszédet: a szív belsejébe való visszavonultság kedvesebb, mint a tudatlanság által kikényszerített igehirdetés. Kívül a külső sötétség van, belül viszont a gazda öröme.

Az utolsó zsoltárvers megértésének kulcsa egyes mondatrészek hangsúlyozása: az *álnok* ember az, akit gonoszsága *romlásba* hajszol. A gonoszsgót a görög-latin szöveg nem tulajdonítja az álnok embernek: általánosságban rossz dolgokat (*kaka/mala*) említ. Rossz dolgok mindenkit sújtanak, az igazat is, de csak az álnok ember az, akinek romlására lehetnek. Rossz dolgok, sőt

külső és belső, saját és idegen gonoszság az igazat is próbára teszik, de *romlásba* nem hajszolhatják. Így utal vissza a kommentátor az eleven parázsról mondott, hasonló irányú fejtegetésére.

A 140. zsoltár 10. versének magyarázatáért is Szent Ágostonhoz fordulunk. Az értelmezési keret, mint a panaszzsoltároknál annyiszor, ismét az egyházatyák korában még közeli keresztényüldözések emléke, és a mártírok legfőbb mintája: Krisztus szenvedéstörténete. A háló, amelybe a bűnösök esnek, az ellenségtől állított kelepce. Ágoston, aki a *Vetus Latina* néven ismert régi latin fordítások valamely afrikai változatát használhatta, az előző vers magyarázatánál nem a „tör” (*laqueus*) szót kommentálja, hanem az ’egérfogó’ jelentésű *muscipulá*-t. A kettőt összevetve megállapítja: az egérfogóba az a bűnös esik, aki jobban szereti a csapdába helyezett ételt, vagyis az evilági életet, mint a szabadságot, vagyis az örök életet, és ennek következtében fogva marad. Ilyenek voltak az elbukottak, a hitet üldözőik nyomására megtagadók. A hálóból ellenben van menekvés: ebbe is beleestek azok, akik nem voltak még erősek Krisztust követni a szenvedésben, de később erőssé váltak. Élükön Szent Péter áll.

Az utolsó sor hozzájuk képest a szenvedő Krisztus személyében szól: mivel szenvedésekor az apostolok is elhagyták őt, egymagában ment át. Hogy hová, arra az evangélium felel, amikor így beszél az Üdvözítő szenvedéséről: „Eljött órája, hogy e világból az Atyához átmenjen.” A latin szövegváltozat azonban lehetővé teszi az egyházatyának a vértanúkra való visszatérést, hiszen eredetileg így fogalmaz: „Egymagamban vagyok én, míg át nem megyek.” A „mígnem” (*donec*) használata arra utal, hogy miután viszont Krisztus átment az Atyához, nincs többé egymagában. Krisztus szenvedése előtt még az Egyház jövődó sziklája is elbukott: a hálóba esett. A passió azonban sokaknak megnyitotta az utat: ennek erejéből többé nem estek a hálóba, és követték Krisztust, amint átment e világból az Atyához.

Antifónák

A zsolozsma második legfontosabb összetevője az antifonálnak nevezett könyvtípus anyaga: az antifónák és a responzóriumok készlete. A római rítus a zsoltárokat rendszerint antifónák alatt énekelte, és az antifónák hangneme határozza meg a rájuk következő zsoltár éneklési módját: tónusát is. Az antifónáknak az a csoportja, amely a hétköznapi és a közvasárnapi zsolozsmában szerepel, az egész antifonále legősibb rétege. Rövid, az antifónához tartozó zsoltár néhány szavát vagy egy-egy rövid tagmondatát a grego-

rián ének alapvető típusdallamaira alkalmazó tételek ezek, amelyeknek eredete valószínűleg a keresztény ókorra nyúlik vissza. Készletük messzemenően egységes, de valamivel bővebb, mint amennyit egy-egy tényleges gyakorlat föl tud használni. Ezek a pszalmikusnak is nevezett antifónák ezért messzemenően alkalmasak arra, hogy bemutassák a római zsolozsma egységének és változatainak főntebb elméletben leírt viszonyát. A minden rítusváltozatban teljesen megegyező zsoltairelosztás után ezek jelentik azt a réteget, amely a zsolozsma törzsanyagát alkotja és már kellő, de még belátható mértékben tagolt ahhoz, hogy jelölje legyen egy-egy rítusváltozat sajátos arculatának. Esetünkben a pszalmikus antifónák kiválasztása és elrendezése a jeruzsálemi-kármelita jelleg legfontosabb képviselője.

A pszalmikus antifónákhoz funkcionálisan kötődnek, de valamivel változékonyabbak és hosszabbak, dallamilag is bonyolultabbak a hétközi Magnificat-antifónák. Ezek a tételek magának a kantikumnak egy-egy szövegrészletét emelik ki vagy parafrazeálják. Válogatásuk és sorrendjük szintén meghatározó egy-egy zsolozsmarítus szempontjából.

A következő táblázatban a pszalmikus és a hétközi Magnificat-antifónákat hasonlítjuk össze vasárnaptól kezdve, az elhangzás sorrendjében a kármelita, a római-kuriális és a középkori magyar (esztergomi) beosztás szerint. A tételkezdetek mellett vízszintes vonással arra utalunk, ha az adott rendszer a megfelelő helyen az időszakból vett, saját tételt használ: minden római típusú zsolozsmában ez történik a vasárnapi Magnificat-antifónánál, amelyet Esztergomban a rákövetkező hét minden vesperásában megismételtek. A szombat esti Magnificat-antifóna Rómában is csak az év bizonyos szakaszában volt állandó.

Az összevetésből kitűnik, hogy az összesen 42 antifónából 29 tökéletesen megegyezik a három rítusváltozatban, vagyis az egységes réteg az anyag több mint kétharmadát foglalja magába. A további 13 esetből 8 alkalommal, tehát a különbségek közel kétharmadában csak az egyik változatban mutatkozik eltérés. Két esetben, jellemzően két Magnificat-antifónánál csupán egy napnyi elcsúszást tapasztalunk. Végül mindössze három olyan eset marad fenn, amelyben a három változat teljesen önálló, csak rá jellemző tétellel él. Ezek az aprónak tűnő különbségek azonban egy olyan közegben, amelynek életét a zsolozsma alapvetően meghatározza, a liturgikus eredet összetéveszthetetlen jelei. Nemcsak tudományos szinten teszik lehetővé egy-egy forrás eredetének meghatározását, hanem a liturgikus gyakorlatban is hordozói a kármelita, illetve a római vagy esztergomi identitásnak.

	KÁRMELITA	RÓMAI	ESZTERGOMI
D	a1 <i>Sede a dextris</i> a2 <i>Fidelia omnia</i> a3 <i>In mandatis eius</i> a4 <i>Sit nomen Domini</i> a5 <i>Nos qui vivimus</i> aM –	<i>Dixit Dominus</i> <i>Fidelia omnia</i> <i>In mandatis eius</i> <i>Sit nomen Domini</i> <i>Nos qui vivimus</i> –	<i>Sede a dextris</i> <i>Fidelia omnia</i> <i>In mandatis eius</i> <i>Sit nomen Domini</i> <i>Nos qui vivimus</i> –
f2	a1 <i>Inclinavit Dominus</i> a2 <i>Credidi propter quod</i> a3 <i>Laudate Dominum</i> a4 <i>Clamavi et exaudivit</i> a5 <i>Auxilium meum</i> aM <i>Magnificet te semper</i>	<i>Inclinavit Dominus</i> <i>Credidi propter quod</i> <i>Laudate Dominum</i> <i>Clamavi et exaudivit</i> <i>Unde venit auxilium</i> <i>Magnificat anima mea</i>	<i>Inclinavit Dominus</i> <i>Credidi propter quod</i> <i>Laudate Dominum</i> <i>Clamavi et exaudivit</i> <i>Auxilium meum</i> –
f3	a1 <i>In domum Domini</i> a2 <i>Qui habitas in caelis</i> a3 <i>Adiutorium nostrum</i> a4 <i>Benefac Domine</i> a5 <i>Facti sumus</i> aM <i>Exsultat spiritus meus</i>	<i>In domum Domini</i> <i>Qui habitas in caelis</i> <i>Adiutorium nostrum</i> <i>Benefac Domine</i> <i>Facti sumus</i> <i>Exsultat spiritus meus</i>	<i>In domum Domini</i> <i>Qui habitas in caelis</i> <i>Adiutorium nostrum</i> <i>Benefac Domine</i> <i>Facti sumus</i> –
f4	a1 <i>Beatus vir</i> a2 <i>Beati omnes</i> a3 <i>Benediximus vobis</i> a4 <i>De profundis clamavi</i> a5 <i>Speret Israel</i> aM <i>Fecit mihi Deus</i>	<i>Non confundetur</i> <i>Beati omnes</i> <i>Sæpe expugnaverunt</i> <i>De profundis clamavi</i> <i>Speret Israel</i> <i>Respexit Dominus</i>	<i>Nisi tu Domine</i> <i>Beati omnes</i> <i>Benediximus vobis</i> <i>De profundis clamavi</i> <i>Speret Israel</i> –
f5	a1 <i>Et omnis mansuetudinis</i> a2 <i>Ecce quam bonum</i> a3 <i>Omnia quaecumque voluit</i> a4 <i>Quoniam in æternum</i> a5 <i>Hymnum cantate</i> aM <i>Deposuit potentes</i>	<i>Et omnis mansuetudinis</i> <i>Ecce quam bonum</i> <i>Omnia quaecumque voluit</i> <i>Quoniam in æternum</i> <i>Hymnum cantate</i> <i>Fac Deus potentiam</i>	<i>Et omnis mansuetudinis</i> <i>Habitare fratres</i> <i>Omnia quaecumque voluit</i> <i>Quoniam in æternum</i> <i>Hymnum cantate</i> –
f6	a1 <i>In conspectu angelorum</i> a2 <i>Domine probasti</i> a3 <i>A viro iniquo</i> a4 <i>Domine clamavi</i> a5 <i>Portio mea Domine</i> aM <i>Suscepit Deus Israel</i>	<i>In conspectu angelorum</i> <i>Domine probasti</i> <i>A viro iniquo</i> <i>Domine clamavi</i> <i>Portio mea Domine</i> <i>Deposuit potentes</i>	<i>In conspectu angelorum</i> <i>Domine probasti</i> <i>A viro iniquo</i> <i>Domine clamavi</i> <i>Portio mea Domine</i> –
S	a1 <i>Benedictus Dominus</i> a2 <i>In æternum et in sæculum</i> a3 <i>Laudabo Deum meum</i> a4 <i>Deo nostro iucunda</i> a5 <i>Lauda Ierusalem</i> aM –	<i>Benedictus Dominus</i> <i>Per singulos dies</i> <i>Laudabo Deum meum</i> <i>Deo nostro iucunda</i> <i>Lauda Ierusalem</i> <i>Suscepit Deus Israel</i>	<i>Benedictus Dominus</i> <i>In æternum et in sæculum</i> <i>Laudabo Deum meum</i> <i>Deo nostro iucunda</i> <i>Benedixit filius tuis</i> –

Az antifónák természetüknél fogva nemcsak szöveget, hanem dallamot is jelentenek, amelyről éppúgy megállapítható a változatokban megjelenő egységesség, mint a szövegekről. Ugyanazt a dallamtípust használják, de az adott területre vagy rendre jellemző, kisebb variánsokban. Ezek közt nincs jobb vagy eredetibb: a különbségek a gregorián ének egykori, a népzeneéhez közel álló élethelyzetéből fakadtak, megszilárdulásuk után pedig a tételrendhez hasonlóan a liturgikus hovatartozás jelölőivé lettek.

A dallamváltozatok közt éles határvonalat húz a gregorián ének diaton, illetve pentaton dialektusához való tartozás. Az előbbi inkább a Római Birodalom egykori területére, egy, Európát képzeletben átszelő, északnyugat-délkeleti tengelytől délre fekvő térségre jellemző (Itália, Hispánia, Gallia, Britannia), az utóbbi az ettől északra fekvő részekre (német és németalföldi területek, az egykori Magyarország, Lengyelország, Baltikum, Skandinávia). A kármelita dallamok Jeruzsálem földrajzi helyzete és az ottani liturgia francia eredete miatt is az előbbi csoporthoz tartoznak, míg a magyar gregoriánnum régi forrásai és azok mai fölelevenítései a pentaton dallamvilághoz kötődnek. Ezért a magyarországi gregorián dallamokhoz szokott kármelitát eleinte megzavarhatják a rendi források sokszor csak egy-egy hangot érintő szokatlanságai. Ez a jelenség azonban a kéziratok tanúsága szerint a pentaton területek minden szerzetesét következetesen érintette. Lélektani hatását talán a zsolttáros szavaival érzékeltethetjük: „Felejtsd el népedet és atyádnak házáat, mert kívánja a Király a te szépségedet!”

Ugyanakkor a nemzetközileg elterjedt és a Szentszék által is jóváhagyott solesmes-i kiadványok szintén diaton változatokat közölnek, így ami nekünk szokatlan, az kapcsolatot jelent a gregorián éneket külföldön ápoló közösségekkel. A diaton jelleg ütözik ki az antifónák meghatározta zsolttárrecitációban is, amelynek kármelita forrásból vett tónusai igen közel állnak a *Liber usualis* révén elterjedt „római” megoldásokhoz.

A kármelita hagyomány két alkalommal: a vasárnapi és a szombati (vasárnap-előesti) vesperásban változó, az időszaki részből vett Magnificat-antifónát ír elő. Hogy azonban ennek hiányában is használható legyen a kötet, mindkét esetben helyettesítő tételeket iktattunk be. Az eredetitől való eltérésre minden ilyen esetben ÷ jellel utaltunk. Vasárnapra a *Tua est potentia* antifónát választottuk az *Éneklő Egyház* népének tárral és más azt követő, magyar nyelvű kiadványokkal összhangban, a bennük közölt dallamot csak egy helyen igazítva a diaton dallami környezethez. A tétel eredetileg az úgynevezett Makkabeus-história része (vagy a békéért végzett szuffrágium), azaz egy

októberi vasárnap előestéjén lenne éneklendő, de általános tartalma alkalmassá teszi helyettesítő tételnek. Szombatra a *Peccata mea* kezdetű antifónát jelöltük ki. A tétel eredetileg a vízkereszt nyolcadát követő szombatok Magnificat-antifónája, így az évközi idő emblematikus kezdetéhez kapcsolódik, másrészt viszont az úgynevezett pszalmista-história része, azaz szorosan összefügg a matutínumban énekelt, zsoltárszövegű rezponzóriumok legősibb, egykor valószínűleg az egész évközi időben alkalmazott sorozatával (erről bővebben szólunk majd a nokturnále bevezetőjében). Az antifóna latin változatának dallamát közvetlenül kármelita forrásokból írtuk át. Egyszerűbb alternatívájaként adtuk meg a kármelita rítusban eredetileg ismeretlen, a kuriális zsolozsmában hétfőre rendelt *Magnificat anima mea* antifónát magyarországi ferences dallamával. Ugyanezt a tételt tetszés szerint alkalmazhatjuk a vasárnapi *Tua est potentia* helyett is.

Az antifónákat teljes terjedelmükben a zsolotárook után írtuk ki, előttük csak az intonációt és a zsolotártónus végződését jelentő differenciát tüntettük föl a hagyományos „Euouae” (*saeculorum amen*) magánhangzókkal. Ezzel a liturgikus könyveknek az 1960-as rubrikareformig egységes szokását követtük, amely a római szabályok szerint a kishórákban mindig, közvasárnapokon, hozzávetőlegesen a mai emléknappal egyenértékű semiduplex vagy alacsonyabb rangú ünnepeken és köznapokon pedig minden órában érvényesült. A nem szoros értelemben római rítusváltozatok sokszor bonyolultabb szabályozását nem mindig lehet rekonstruálni (a kármelitákét részben igen), de az évközi zsolozsmában szinte biztos, hogy mindenütt csak intonálták az antifónákat.

Föltételezzük, hogy ez a szokás nem az antifónák megszületésének idejéből származik, amikor azok nemcsak hogy teljes terjedelmükben, hanem a zsolotározás folyamán akár többször, refrénszerűen visszatérhettek. A zsolozsmatörténet kielégítően adatolt korszakaiban viszont már az intonálás volt az általános gyakorlat, így a kármelita rend első megszerveződésétől fogva, de már jóval azelőtt is. A liturgiamaғыarázóк számos kommentárt fűznek ehhez: közös bennük, hogy a zsolotározást a lélek elsősorban értelmi-akarati jellegű tevékenységének, az imádság zarándokútjának fogják föl, amelyen belül az antifónák az érzelmi ihletettség pillanatai és a lélek pihenői, így a menynevei haza örömét elővételezik. Az intonáció ebben az összefüggésben a vég-ső megpihenés és boldogság előize, amelynek beteljesüléséhez a zsolotárt, azaz a földi élet zarándokútját kell bevégezni. Az ünnepnapok nagyobb óráira, és a kármelitáknál főleg a Magnificat-antifónákra jellemző duplikálás, azaz a

tétel végigéneklése a zoltár előtt és után is arra utal, hogy az ünnep a maga egészében a mennyei boldogság előképe. A gyakorlatban – mint arra később még visszatérünk – a kérdést józan rugalmassággal lehet kezelni.

Responzóriumok

A responzórium, jóllehet a zsolozsmának az antifóna mellett legfontosabb műfaja, a matutínumban otthonos. A vesperásban énekelt responzórium az itáliai hagyományokból teljesen hiányzik, az Alpokon túli változatokban viszont rendszerint jelen van mint az ünnepélyességet fokozni hivatott kölcsönzés: afféle „vendégtétel”, habár a gregorián későbbi rétegeiben megtalálhatók kifejezetten a vesperásra szánt responzóriumok is. A kármelita rítus – gallorómán eredetének megfelelően – használ responzóriumot a kiemelt napok vesperásaiban; amint a vesperále általános részében közölt, egyenesen Sibert de Beka normakönyvből átvett rubrika részletezi, a rangosabb ünnepeken mindkét vesperásban, a kevésbé rangosakon csak az elsőben. Ez tehát a helyzet a kiadványunkban követett, közvasárnapi rendben is.

A vesperále jelenlegi, évközi formájában ezért csak egy responzóriumot találunk, szombat estére. A *Deus qui sedes* a már említett pszalmista-sorozat tagja, és mint ilyen a vízkereszt nyolcadát követő szombatok állandó eleme, hasonlóan a *Peccata mea*-antifónához. A pünkösd utáni időszakban ennek helyére is változó tételek lépnek az éppen időszerű responzórium-ciklusból, de ezek hitelesen helyettesíthetők a *Deus qui sedes*-szel. A latin részben megadott dallamváltozatot itt is közvetlenül kármelita forrásból merítettük. A szöveg elénekelhető valamely közismert responsorium breve-dallamra is, de mivel egymagában áll és az egész évben ismételni lehet, alkalmas arra, hogy bevezessen a responzóriumok nagyszerű, de elhanyagolt világába.

Mind az antifónákat, mind a responzóriumot az eredeti kármelita szöveg- és dallamhagyomány legjobb tanúinak tartott kéziratokból írtuk át. A források azonosításáért, elemzéséért és a szükséges másolatok rendelkezésre bocsátásáért a nemrég elhunyt P. James Boyce OCarm professzornak tartozunk köszönettel: lelkét e kötet minden használójának imáiba ajánljuk. Az antifónákat a mainzi kármeliták 1430 körüli antifonáléjából másoltuk (Mainz, Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum, D 268^v–280^r), amelyet összevetettünk a krakkói kármeliták egyik 1400 körüli antifonáléjának XVIII. századi függelékével (Kraków, Kłoster OO. Karmelitów na Piasku, Ms. 4. [Rękopis Pergament 20.] 175–188.). E viszonylag kései forrás tanúsága azért volt különösen fontos, mert igazolta, hogy két különböző területen, mintegy 300 év

különbséggel, a Tridenti Zsinat előtt és után ugyanazokat a szövegeket és ugyanazokat a dallamváltozatokat használták a kármelita közösségekben. Ez utóbbi kódexből vettük a zsoltárok és a kantikumok kármelita tónusait és a *Benedicamus-dallamokat* is.

A responzóriumot – mint a zsoltárresponzóriumok sorozatának egészét – ugyanezen konvent egyik Prágában másolt és a krakkói ház 1397-es alapításakor Krakkóba vitt, régi és gondos kiállítású kéziratából emeltük át (Ms. 2. [Rękopis Pergament 13.] 82^r–92^r). Kiemeljük, hogy minden forrásunk középeurópai egyházmegyéből, következésképp pentaton területről származik, így bizonyítják, hogy a rendi jellegzetességeket egykor sem a tételek válogatása, sem a dallamok szintjén nem befolyásolta a földrajzi környezet rítusa.

Kapitulumok

A zsolozsma jelentőségét tekintve harmadik rétegét a kapitulumok, a himnuszok, a verzikulusok és a könyörgések alkotják. Ezek bemutatásakor elhangzásuk tényleges sorrendjét követjük.

A kapitulumokat a Sibert de Beka ordináriuskönyvétől a *Breviarium Carmelitanum* utolsó, 1938-as kiadásáig változatlan beosztásukban és szövegükkel tüntettük föl (a hétköznapi szöveg egyébként megegyezik az Esztergomban szokásossal). Közismert tónusuk a *Liber usualis* tonáriusa szerint található meg a kötet ordináriumában. E kapitulumok változatlansága és rövidege azonban ma némi magyarázatot igényel.

A kapitulum nem olvasmány a szó szoros értelmében. A római rítus különféle változatai megegyeznek abban, hogy ezt a tételt mindig a zsolozsma celebránsa énekli cím nélkül, de nem a felolvasóállványtól, hanem a székétől. Elhangzása közben az egész kar áll, majd *Deo gratias*-szal felel. Ünneplyes zsolozsmában a palástba öltözött celebráns mellett kétfelől gyertyát tartanak. Tónusa, felolvasója és megszólaltatási helye is elválasztja a matutínumban használatos olvasmányoktól (*lectio*) vagy a primában és a kompletóriumban bevett rövid olvasmányoktól (*lectio brevis*).

A kapitulumok szövege rendszerint valamilyen rövid áldás vagy buzdítás, szövegük kevésbé változatos, az egész egyházi évre vetítve is csak kevés van belőlük. Nem információértükért olvassuk tehát őket, hanem amolyan mottóként, amelynek egyben megerősítő és megszentelő szerepet tulajdonít a liturgia. Helyzetük lényegében olyan, mint a verzikulusoké, amelyekről a mai ember sem vár különösebb változatosságot. Mindez nem jelenti azt, hogy a zsolozsma ne lenne alkalmas terepe a Szentírás bővebb liturgikus használá-

latának, amelynek igénye a XVI. század óta – a sokszor valóban csökevényes gyakorlat ellenében – jogosan és egyre sürgetőbben merül föl. Ennek autentikus környezete azonban a matutínium, amelyben az olvasmányos résznek valóban minden eddiginél nagyobb szerepet lenne jó játszania.

Himnuszok

A himnusz a zsolozsmában mintegy az újszövetségi kor zsoltára. A Római városi gyakorlat szigorúan biblikus szövegválogatása sokáig el is utasította, de később – szinte minden más részegyház gyakorlatának és főként Szent Benedek tekintélyének köszönhetően, aki Regulájában egyértelműen utal az *ambrosianum*-ra – teret engedett neki. A vasárnapkal kezdődő hat vesperás himnuszai a zsolozsmarítások megállapodása óta szinte mindenütt, így a kármelitáknál is a teremtés hat napjáról szóló (úgynevezett *De creatione*) sorozat négy strófából és doxológiából álló, ciklust alkotó költeményei. Egyedül a szombati, azaz vasárnap-előesti himnusz ad lehetőséget némi egyénítésre: itt a kármelita könyvek az *O lux beata Trinitas*-t részesítik előnyben.

A himnuszok szövegét a *Breviarium Carmelitanum* XX. századi kiadásából vettük. Ezt a kármelita eredeten túl a filológiai megközelítés is indokolta. A XVII. században ugyanis a római breviáriumban a kor ízlésének megfelelően erősen átszövegezték a himnuszokat, hogy azok közelebb álljanak a klasszikus latin költészet nyelvezetéhez és metrikájához. A XIX–XX. században előbb tudományos körök jutottak arra a belátásra, hogy a középkori liturgikus latinság önálló érték, amelynek az ókori nyelvhasználattól eltérő sajátosságait nem szabad romlásnak tekinteni, majd a II. Vatikáni Zsinat liturgikus konstitúciója elő is írta a himnuszok eredeti szövegének visszaállítását. Ezt a *Liturgia horarum* csak részlegesen (újabb, más jellegű módosítások árán) valósította meg. Ehhez képest a Tridenti Zsinat után is fennmaradt szerzetesrendi liturgiák (köztük a kármelitáké) nem alkalmazták a XVII. századi módosításokat, így XX. századi könyveik az átdolgozatlan szövegeket közlik.

A himnusz dallamokhoz kimondottan kármelita forrást nem sikerült találnunk. A hétköznapra szánt ősi, szillabikus dallam azonban az egész római rítusban alig változik: a latin ordináriumban a ma világszerte legelterjedtebb „római” változatot közöltük, amelynek csak két hangja tér el a Magyarországon legismertebb variánstól. A vasárnapi vesperás gazdagabban díszített, választható himnusz dallamai a *Liber usualis*-ban ajánlott lehetőségekkel azonosak. Mégis le kell szögeznünk, hogy a himnuszok szövege és dallama, bár kétségkívül jellemző egy-egy rítusváltozatra, nem olyan alapvető, mint az

antifónáké, illetve a rezponzóriumoké, így a himnusz dallamok kiválasztásában nagyobb szabadság érvényesülhet. A terjedelmi megfontoláson túl ez indokolja, hogy a vesperále zsoltáros része a himnusokat csak szöveggel tartalmazza.

Verzikulusok

A verzikulusok legtöbbször zsoltárszövegű párversek, a zsolozsmában átvezető, előkészítő szerepük van. A köznapi vesperásban a római liturgia rendszerint a „Szálljon fel, Uram, az én imádságom” részletet emeli ki. E rövid, ismétlődő tétel távlata egyrészt az, hogy kapcsolatot létesít a bizánci vecsernye állandó tételeként énekelt 140. zsoltárral, másrészt – és ettől nem függetlenül – az, hogy visszautal az Ószövetség esti illatáldozatára, amelynek az ünnepélyesen végzett zsolozsmában a Magnificat alatti tömjénezés felel meg. A szombat esti verzikulus ugyanennek a szövegnek értelmező parafrázisa: a tömjénfüst az imádságnak a szeretet parazsától forró és illatos áldozata, amely az Úrhoz fölszállva az isteni irgalom leszállását esdi ki. A verzikulusok dallamául is a világszerte elterjedt, „római” tónust adtuk meg.

Könyörgések

Az egyes zsolozsmahórák végén elhangzó könyörgés a prima és a kompletórium kivételével a megfelelő napnak a misekönyvben szereplő kollektájával azonos, és az ahhoz tartozó, hosszabb konklúziót kapja. A kármelita rítus szerinti eredeti könyörgések majdnem teljesen megegyeznek a *Missale Romanum* régebbi, de a római rítus „rendkívüli formájában” ma is használatos kollektáival: ha akár latinul, akár magyar fordításban rendelkezésre állnak, a legautentikusabb megoldás ezeket imádkozni (a nagybőjt kivételével minden köznapon a megelőző vasárnap kollektáját ismételjük). E könyörgések a pápai bazilikák ősi liturgiáját hagyományozó *Sacramentarium Gregorianum*-nak a karoling korban Aniane-i Szent Benedek által javított, kiegészített és rendszerezett redakciójából származnak, így a római liturgia legegységesebb, a szentmisét és a zsolozsmát összekötő rétegeből valók. Természetesen alkalmazhatók az újabb misekönyv kollektái is.

Arra az esetre, ha a vesperalén kívül más forrás éppen nem hozzáférhető, az ordináriumba beiktattuk szintén a *Sacramentarium Gregorianum* általános reggeli vagy esti könyörgésekből álló sorozatát. Ezek a tömör, fegyelmezett szerkezetű, de mély tartalmú imádságok igen közel állnak a misekönyv kollektáinak stílusához és tematikájához: liturgikus alkalmasságukon túl gaz-

dag elmélkedési anyagot kínálnak, és szinte ráhangolják az embert az Egyház nyilvános imádságának tárgyára és hangvételére. A sorozatban érdemes hetente, naponta vagy akár óránként haladni előre. A könyörgések tónusait az ordináriumban ismét a *Liber usualis* szerint adtuk meg.

Bevezető és befejező párversek

A zsolozsma negyedik legfontosabb elemei a órákat megnyitó, illetve lezáró párversek: a doxológiával és allelujával (vagy azt helyettesítő dicsőítéssel) kiegészített *Deus in adiutorium* és a *Benedicamus Domino*. E tételek az előző réteghez tartozókkal együtt elmaradnak a csak a leglényegesebbekre csupaszított szent háromnapi és halotti officiumból, máskülönben viszont a zsolozsma igen jellegzetes mozzanatai.

A *Deus in adiutorium* tulajdonképpen ünnepélyesen énekelt verzikus, amelynek szokásos, „római” dallamai háromfélék lehetnek. A legegyszerűbb, a vesperáléban nem közölt tónus csak a kishórákban alkalmazandó, a másik két változat az ünnepélyesség fokát jelöli. A rájuk következő doxológiát a *Laus tibi Domine* dicsőítés követi az allelujatilalom beállta után, vagyis az eredeti kármelita és a „rendkívüli forma” szerinti római zsolozsmában hetvenedvasárnaptól, egyébként pedig hamvazószerdától kezdve.

A *Benedicamus* (a húsvéti időben allelujával kiegészített) tónusai a liturgikus nap rangját és jellegét fejezik ki egyszerűbb vagy ünnepélyesebb, melizmatikus dallammenetükkel. Eredetileg szoros kapcsolatban állnak az aznapi, hasonló szerepű miseordináriummal, közelebbről a Kyriével, tehát újabb hidat jelentenek a szentmise és a zsolozsma között. Ez a megkülönböztetés azonban — éppúgy, mint a miseordináriumok differenciálódása — csak a középkor második felében válik általánossá: zeneileg kevésbé fölkészült zsolozsmázók a keresztény ókor föltételezhető gyakorlatával összhangban énekelhetik mindig a köznapokra előírt, egyszerű dallamot. A kötetben közölt variánsok a főntebb már említett, Ms. 4. jelzetű krakkói antifonále XVIII. századi toldalékából valók.

Az ordinárium címei közt említett *secundum* (második) *Benedicamus* az eredeti kármelita rubrikákhoz kötődő fogalom. A középkori rítusváltozatokban megszokott volt, hogy ha két ünnep egybeesett, akkor az alacsonyabb rangúról végzett, a óra *Benedicamus*-át követő megemlékezést ahhoz illő, újabb *Benedicamus*-szal zárták le. E dallamokat a forráshoz való hűség kedvéért megőriztük, tényleges használatuktól azonban el lehet tekinteni.

Précesz

Jelentőségét tekintve az előbbiekkal azonos súlyú a précesz. Olyan, zoltárversekből összeállított bűnbánati esedezések ezek, amelyeket a celebráns vagy az előénekes az egész közösséggel váltakozva, térden állva, viszonylag halkán, kisterces (fá-ré) tónuson énekel böjti napokon a könyörgés előtt. A böjti napok ebben az esetben nemcsak a nagyböjti köznapokat, hanem az ádventieket, valamint az ünnepek vigíliáit és az évnegyedes böjtöket is magukba foglalják. A précesz rendszerint a *Kyrie-Christe-Kyrie* invokációval és csendes Miatyánkkal indul, majd a könyörgést szokásosan bevezető párversekkel végződik. A nagyböjti précesz további kiegészítéseket kap, ezek közé tartozott régebben a hét bűnbánati zoltár, sok helyen egyesével a nap hét órájára elosztva (ilyenkor a vesperásra a 129. jutott, de a kármeliták hajdan egyszerre mondták el őket a laudes préceszében). A précesz drámai parafrázisa a szent háromnap zsolozsmájában a Magyarországon helyenként sikerrel föllevenített *Kyrie puerorum*, a gyermekek Kyriéje, de a zsolozsmán kívül számos szent-ség és szentelmény kiszolgáltatásának fontos szerkezeti eleme a précesz.

Míg maguk az esedezések a római hagyományra általánosan jellemzők, összeválogatásuk – bizonyos keretek között – változatos képet mutat. A vesperáléban található sorozatot Sibert de Beka ordináriuskönyvének vonatkozó fejezete és az 1938-as *Breviarium Carmelitanum* összevetésével alakítottuk ki. A két sorozat különbségei elhanyagolhatók, amiből újra a kármelita rítusnak legalább a XIII-tól a XX. századig tartó folytonosságára következtethetünk. A kármelita précesz más hagyományokéhoz viszonyítva józanul rövid, így végzése ma sem terheli meg aránytalanul a zsolozsmaimádságot.

A két változat közt három apró különbség fedezhető föl. Sibert szövegéből hiányzik a főpásztorért mondott könyörgés, amelyet a vesperáléban a breviárium szerint pótolunk. Ugyanakkor a breviárium nagyböjti toldalékában nem szerepel bűnbánati zoltár, bizonyára a X. Pius pápa által 1911-ben szentesített könnyítések egyikének átvételeként. Ebben a kérdésben is a breviárium mellett foglaltunk állást, hiszen az eredeti gyakorlat (a bűnbánati zoltárok mindegyikének naponkénti elmondása a nagyböjtben) aránytalanul terhet jelentene. Ha használata mégis indokolt, az 50. zoltárt iktathatjuk be az *Exaudi* és az *Exsurge* kezdetű párvers között. A harmadik különbség, hogy a 19. zoltárból áttemelt, a királyért mondott párvers Sibertnél többes számban, a királyokért szól. Ennek a kis szövegmódosításnak eredeti oka talán Jeruzsálemnek a keresztes időkre jellemző különleges politikai-kulturális helyzete volt, de ma is célszerű megőrizni, amikor a világ legtöbb országában

már nem kifejezetten a királyra, hanem általában az előljárókra, világi vezetőkre kell gondolnunk az Apostol intése szerint: Könyörögjete „a királyokért és mindazokért, kik méltóságban vannak, hogy nyugodalmas és csendes életünk legyen, teljes ájtatosságban és tisztességben”! Ezért ebben az esetben Sibert szövegét részesítettük előnyben.

Végül szólnunk kell a précesz összefüggésében a Miatyánk helyzetéről a zsolozsmában. A könyörgés előtti Miatyánkot a *Liturgia horarum* a laudes és a vesperás önálló tételévé teszi. VI. Pál pápa bevezető rendelkezéseiből kiderül: ezzel a keresztény liturgiátörténet legelső, igen töredékes forrására, a *Didaché*-ra kíván visszautalni, amely napi három alkalommal írja elő az Úr imádságát. E megfontolásnak a napi misével kiegészítve a zsolozsma két sarkalatos órájába illesztett Miatyánk felelne meg. A római zsolozsma hagyományos változataiban az Úr imáját minden óra előtt és után elmondták, ez azonban inkább a szabályozott magánáhitat körébe tartozott. Szerves helye a Miatyánknak valóban a könyörgés előtt, a székesegyházi típusú zsolozsmákban a précesz nyitányaként volt. A mai ember azonban sokszor nehezen tud mit kezdeni a ténnyel, hogy éppen ezt a legfontosabb imádságot csöndben mondta a kar, így erre bővebben kitérünk.

A Miatyánk liturgikus imádkozásának a latin hagyományban két módja létezett. Az első az volt, hogy a teljes szöveget csöndben mondták, majd a celebráns hangosan recitálta az *Et ne nos inducas* verset, amelyre a teljes kar a *Sed libera nos*-szal felelt. A másik szerint a Miatyánkot hangosan, saját dallamon énekelte a celebráns vagy az előljáró az utolsó előtti versig, amelyre a gyülekezet vagy a kar szintén a *Sed libera nos* szavakat válaszolta. Az utóbbi lehetőség a szentmisében és a bencés típusú zsolozsmák laudesében és vesperásában volt szokásos, az előbbi érvényesült szinte minden más esetben.

Hogy a legfontosabb, legszentebb imádságokat csöndben végezzük és csak zárszavaikat ejtjük ki hangosan, a zsidó és keresztény szertartásrendek ősi öröksége. A mai napig így végzik a zsinagógai istentiszteletben például a péntek esti főimát, de általában a zsolotárokat is, és ilyen a papi imák (*euché*) szinte mindegyike a bizánci eucharisztikus liturgiában. Számos hagyományos, de egyben továbbgondolható magyarázat áll rendelkezésünkre ezzel kapcsolatban – most csak néhányat említünk meg.

A liturgikus gyakorlat egyrészt kifejezi ezzel, hogy a benne tükröződő minden fényes dicsőség ellenére Isten nagy tettei rejtve, csöndben mennek végbe. Csönd és láthatatlanság itt egymást kiegészítő, föltételező fogalmak. Az üdvtörténet jelentős eseményei: a betlehemi születés, a feltámadás vagy

Jézus azt követő megjelenései feltűnés nélkül, szinte észrevétlenül teljesedtek. Krisztust felhő takarta el az apostolok szeme elől, ahogyan felhőoszlopban haladt Izráel Istene a nép előtt és füst töltötte be a pusztai hajlékot, amikor az Úr jelenléte leszállt rá. A kármeliták lelki alapítójának tekintett Illés próféta a csöndes szellőben találkozott az Úrral. Mindaz, amit az emberi kultúra isteni ihletésre a liturgiában épít a legszentebb köré, csak foglalata valaminek, ami elmondhatatlan, ahol már nem az emberi oldal cselekszik.

A Miatyánkra összpontosítva: a latin kereszténység figyelmét nem kerülte el, hogy a Máté szerinti evangéliumban Jézus mintegy prológusként a rejtékekben való imádkozásra szólít föl, mielőtt a tanítványokra bízna ezt az imát. Ennek a rejtékeknek felel meg a csöndes végzés, amely a megelőző és a következő, énekelt részekhez képest éppen a bensőségnek ezzel a finom gesztusával emeli ki a Miatyánkot.

Azokban a helyzetekben viszont, amikor az Úr imája hangosan szólal meg, az, aki elénekli, mindig Krisztus személyében cselekszik: a szentmisében az áldozati szertartás magvát, a kánont éppen befejező pap, bencés közösségekben a reggeli vagy esti zsoltosmát lezáró apát vagy perjel. Bennük a latin hagyomány a tanítványokat imádkozni tanító Krisztust azonosította, a Miatyánk utolsó versének közös éneklését pedig úgy fogta föl, mint a tanítványok elfogadó válaszát erre a tanításra. Ez a szerkezet a Miatyánknak a misében használatos, illetve monasztikus dallamából is jól érzékelhető.

Szuffrágiumok

A *Deus in adiutorium* a zsoltosma tulajdonképpeni anyagának kezdete, a *Benedicamus* annak befejezése: minden, ami előttük, és főleg utánuk van, bizonyos értelemben függeléknek tekinthető és szükség esetén elhagyható. Ebből azonban nem következik, hogy e hozzáadásokat fölöslegesnek kell tartanunk: ellenkezőleg, ezek az elbúcsúzás utáni ottmaradások a személyes, szeretetteljes kapcsolat legszebb emberi példáira emlékeztetnek. Mintha a liturgikus imádság nem minél előbb leteendő teher volna, hanem olyan állapot, mint az apostoloké a Tábor hegyén: „Jó nekünk itt lennünk...”

A zsoltosma törzsanyagán kívül eső toldalékok közül a legjellemzőbbek és viszonylag a legterjedelmesebbek a szuffrágiumok, más néven megemlékezések (kommemorációk, vagy a régi kármelita források szóhasználatával: memóriák). A szuffrágiumok fölépítése állandó: egy zsoltár nélkül, önmagában elénekelt antifónából, verzikulusból és könyörgésből állnak. Ez a szer-

kezet – változataiban – talán legjellegzetesebb váza a római rítusú liturgikus imádságoknak.

A zsolozsmában használatos szuffrágiumokat három főbb csoportba sorolhatjuk. Az első közülük a Boldogságos Szűz Mária záró antifónája a hozzá tartozó verzikulussal és könyörgéssel. Ezt régebben a laudes és a vesperás végén, XXIII. János pápa rubrikareformja óta csak a napi zsolozsma legvégén kellett mondani. A Mária-antifónák készlete gazdag volt, de az újkorban a zsolozsmában, majd ennek nyomán többféle szerepben szinte kizárólagossá és általánossá vált a *Breviarium Romanum* szerinti négy nagy Mária-antifóna (*Alma Redemptoris, Ave Regina caelorum, Regina caeli, Salve Regina*) az egyházi év egyes szakaszaihoz rendelve. Az újkori kármelita breviárium mértékletesebb volt: egész évben a *Salvé*-t használta, csak a húsvéti időben cserélte a *Regina caeli*-re. A Mária-antifóna kármelita könyörgése, a *Protege Domine* rendi sajátosság. (A *Salve* szuffrágiumként való használata egyébként nem érinti ugyanezen antifóna ünnepélyes, gyertyafényes eléneklését a vasárnapi első vesperás előtt: ez a szép szokás paraliturgikus ugyan, de kármelita közösségekben legalább a kora újkorig, közvetve a XIII. századig visszavezethető.) Mind az évközi, mind a húsvéti Mária-antifónát ünnepélyesebb, római dalmával, egyébként a *Breviarium Carmelitanum* szerint vettük föl a kötetbe.

Míg a Mária-antifóna a *Benedicamus* után, a zsolozsma szoros keretein kívül hangzik el, a szó szoros értelmében vett szuffrágiumok közvetlenül a könyörgést követik. Ezeknek első csoportja olyan, állandó megemlékezés, amelyet devocionális toldalékként fűztek a napi zsolozsmához. A középkorban a máriás és a halotti officium rövid formáját minden zsolozsmahóra után elvégezték, a szuffrágiumok pedig afféle jelképpé rövidített votív zsolozsmák voltak, amelyeket valamely szent vagy misztérium iránti odaadásból, esetleg valamilyen szándékra mondtak el. Kiválasztásuk teljesen az adott részegyház jámborságától függött; számuk – érthető módon – a XVI. századtól kezdve folyamatosan csökkent. A szuffrágiumok kérdése volt az egyetlen, amelyben a kármelita liturgia korai forrásai jelentősen eltérnek a későiektől, és a vesperále összeállításakor mi is ebben a kérdésben engedünk a leginkább teret a XX. századi reformoknak. A követhetőség kedvéért mégis összegezzük a folyamatot, amelynek mintegy utolsó előtti állomását rögzíti a kiadvány.

A Sibert ordináriuskönyvében rögzített jeruzsálemi rítus megkülönböztette a vasárnapok és a nagyobb ünnepek szuffrágiumrendjét a kisebb ünnepekétől, illetve a hétköznapokétól. A liturgia máskor is érvényesülő logiká-

jának megfelelően a nap liturgikus rangja fordított arányban állt a szuffrágiumok számával, így az előbbiek kaptak kevesebb szuffrágiumot. Vasárnap és nagy ünnepeken mindössze hármat végeztek: (1) a Feltámadásról (a jeruzsálemi székesegyház titulusa), (2) a Szent Szűzről (3) az angyalokról (kultuszuk talán a Szent Sír miatt volt kiemelkedő). Hétköznap és kisebb ünnepeken némiképp eltért az ádventi, a vízkereszt nyolcadától Gyertyaszentelőig, a Gyertyaszentelőtől feketevasárnapig, a húsvéti időben a keresztfáró napokig, majd pünkösdig, és a Szentháromság vasárnapjától ádventig terjedő időszak tételrendje, de mindvégig (1) a Szent Szűzről, (2) az angyalokról, (3) minden szentekről (4) és a békéért végezték őket, illetve húsvéttól ádventig a sorozat elé fölvtették (1) a Szent Keresztről (2) és a Feltámadásról szóló szuffrágiumot. Sibert pontosan fölűnteti a vonatkozó tételeket is, ennek részletezése azonban most nem bír különösebb gyakorlati jelentőséggel.

A Tridenti Zsinat utáni breviáriumokban ezek a szuffrágiumok váltak általánossá: (1) csak köznapokon a Szent Keresztről, (2) Szűz Máriáról, ha nem végeztek róla kis zsolozsmát, (3) Szent Józsefről, (4) Péter és Pál apostolról, (5) a templom patrónusáról vagy titulusáról, (6) a békéért. A X. Pius pápa nevéhez fűződő, XX. század eleji zsolozsmareform mindezeket összevonta egy minden szentekről mondandó szuffrágiumba olyanformán, hogy annak könyörgésébe a föntiek kivétel nélkül meg legyenek nevezve. Ezt az általános szuffrágiumot az ádventi, illetve a húsvéti időben egy-egy időszaki szuffrágium váltotta föl. Kötetünk e megemlékezéseknek a sarutlan kármelita breviáriumokban szokásos változatát tartalmazza. Végül a XXIII. János pápa által 1960-ban kihirdetett rubrikareform minden szuffrágiumot kirekesztett a zsolozsmából, egyedül a Boldogságos Szűz záró antifónáját tartotta meg – mint arról már volt szó – a kompletórium után.

Az említettekén fölül a kármelita zsolozsmarítus sajátossága volt, hogy kisebb ünnepeken és köznapokon a laudes után Illés prófétáról, a rend atyjáról, a vesperás után pedig Szent Józsefről, a Szent Szűz tisztaságos jegyeséről énekeltetett szuffrágiumot. Ez utóbbit mint a vesperás állandó tételét a jelen kiadványba is fölvtettük, kármelita forrás híján az antifóna „római” dallamváltozatával. Ugyancsak a kármelita zsolozsmára jellemző a vesperás vagy a kompletórium után mondandó, saját Mária-szuffrágium. Ennek verses antifónája, az *Ave stella matutina* már középkori forrásokban fölűnik, dallamához azonban eddig nem sikerült hozzájutnunk (szükség esetén prózában is imádkozható). A szuffrágium kettős könyörgéssel zárul, amely a Szűzanyáé mellett a kármelita mindenszentek közbenjárására hivatkozik.

A Mária-antifónák és a votív szuffrágiumok mellett a harmadik csoport az, amely szerkezetileg az előbbiekhöz hasonló, de a legtöbb joggal nevezhető megemlékezésnek. Liturgikus napok egybeesésekor vagy érintkezésekor (ha az előző második vesperása fedésbe kerül a következő első vesperásával) ugyanis az alacsonyabb rangú ünnepről hagyományosan megemlékezést végeztek, azaz a napi könyörgés után antifónát, verzikulust és könyörgést, bizonyos esetekben *Benedicamus*-t énekeltek róla. Az így létrejött kommemoráció sorrendben megelőzte a votív szuffrágiumokat, anyagát pedig valóban az elmaradt ünnep vesperásából merítette: a megfelelő Magnificat-antifóna, verzikus és kollektá pótolta a háttérbe szorult zsolozsmát. Ilyen kommemorációk ma nemcsak összetett naptári helyzetekben bizonyulhatnak hasznosnak, hanem akkor is, ha egy közösség források hiányában vagy tökéletlen fölkészültsége miatt nem tudja a teljes zsolozsmát egy-egy ünnepről vagy jeles időszakról végezni. Az adott nap egyetlen saját antifónáját is elég megtanulni ahhoz, hogy a köznapi zsolozsmához kapcsolva jelezze az egyházi év előrehaladását, a közösség pedig nyugodtan, lehetőségeihez mért ütemben sajátítsa el az éves énekelt zsolozsmához szükséges tételkészletet. Ennél is egyszerűbb szükségmegoldás lehet a párhuzamos ünnepről annak könyörgésével emlékezni meg. Ilyenkor a nap könyörgésének konklúziója után újabb *Oremus*-szal vezetjük be a megemlékezésnek szánt könyörgést.

A leírtakat összegezve azt is meg lehet állapítani, hogy a szuffrágiumok a zsolozsmatörténet legképlekenyebb összetevője. Éppen ezért a rájuk vonatkozó szabályok nem kell, hogy szigorúan megkössék az élő gyakorlatot. Egyfelől az egyéni vagy közösségi jámborság, másfelől az egyes antifónák iránti előszeretettel is játszhat némi szerepet tárgyuk és összetételük megállapításában.

Járulékos imádságok

A szuffrágiumok bőségéhez és változatosságához viszonyítva a zsolozsma többi toldalékos imádsága szinte elenyésző. Szerepük a órák előtt az elcsöndesedés, az összeszedettség és az áhítat segítése, a zsolozsma után az imádságban elkövetett hibákért és figyelmetlenségekért való bocsánatkérés és a hétköznapi tevékenységbe való nyugodt átmenet biztosítása. Hangsúlyozottan a liturgia és a magánimádság határterületén helyezkednek el, ki-ki magában is elvégezheti őket bevonulás vagy kivonulás közben, illetve a karban a zsolozsma kezdetére várva vagy mindjárt annak befejezése után.

A teljes napi zsolozsma vagy egy-egy óra kezdete előtt ajánlott elmondani az *Aperi Domine* kezdetű imádságot, a teljes napi zsolozsma után pedig

térden állva a *Sacrosanctæ et individuæ* kezdetűt. A pápák mindkettőre búcsúk engedélyezésével buzdítottak. Az egyes órák megkezdése előtt és utánuk régi és széles körben elterjedt szokás volt még a Miatyánk és az Üdvözlégy csöndes elimádkozása (utóbbit e szerepben a középkori kármelita gyakorlat még nem ismeri), amelyekhez a matutínium és a prima előtt, majd a kompletórium után az Apostoli Hitvallás is csatlakozott.

XXIII. János pápa korábban idézett rendelkezései óta a mindezekre vonatkozó kötelezettség megszűnt, ám használatuk továbbra is dicséretes.

Címek és rubrikák

A vesperále szerkesztésekor törekedtünk arra, hogy a címek és a rubrikák megfogalmazása is pontosan kövesse a kármelita hagyományt, azokba semmi önkényes hozzáadás vagy módosítás ne kerüljön, mégis átlátható, a XXI. századi kiadványokhoz szokott embert segítő rendszert alkossanak. A zsol-táros részbe a tételek megnevezésén és ahol kellett, tónusuk jelzésén kívül nem adtunk más információt. Az általános rész egy ordinárium és egy tonárius ötvözete, azaz a vesperás elmondásának tényleges sorrendjében ismereti előbb a tétel szövegére, utóbb a dallamára vonatkozó szabályokat.

A címek és rubrikák elsődleges forrása, egyben az egész általános rész vezérfonala az 1938-as *Breviarium Carmelitanum* volt, amelyet végig összevetettünk a sarutlan ág egykorú *Breviarium Romano-Carmelitanum*-ával. Ez utóbbi mindenestül a római breviárium rendjét követte, mindössze a minden szentek szuffragiumában mondott *A cunctis* könyörgésnél vettük hasznát, amelybe fölveszi Szent Teréz nevét is. A dallamokra vonatkozó rubrikák és magyarázatok esetében a *Liber usualis* „Toni communes” szakaszának megfelelő részeit írtuk át, illetve alkalmaztuk a kármelita tónusokra, hiszen a csak szöveges breviáriumok ilyen információt nem közöltek. A responzóriumoknak a vesperásban való használatát kifejtő rubrika Sibert de Beka ordinárius-könyvének 16. fejezetéből származik. Végül a Benedicamus-táblázat címei és rubrikái a dallamokat is megőrkítő krakkói kódexből valók.

Magyar szövegek és dallamuk

Hazánkban a II. Vatikáni Zsinat körüli évtizedekben és azt követően liturgiakutatók, zenetudósok és latin filológusok olyan műhelye alakult ki, amely magas színvonalon, a katolikus hagyományhoz való hűség és a mai körülményekhez alkalmazkodni képes népliturgia követelményeit egyaránt szem előtt tartva dolgozott és dolgozik a liturgikus szövegek fordításán és énekel-

hetővé tételén. E munka maradandó és hivatalos elismerést nyert eredménye volt az *Éneklő Egyház* népénektár liturgikus szöveg- és dallamanyaga (1983), amelyet további, részlegesen jóváhagyott, vagy máig próbakiadásban terjedő kiadványok követtek: a *Népszolozsmák* című gyűjtemény (1990), ennek az egész egyházi évre kiterjedő, hatkötetes kibővítése, az *Énekes Zsolozsma az Esztergomi Breviárium alapján* (1991–1997), a gödöllői premontreiek ebből kiinduló diurnáléja (1999), a *Latin-magyar zsoltároskönyv* (1992) és más, inkább a miseliturgiát érintő kiadványok. A kármelita vesperále magyar anyaga ezt az örökséget viszi tovább.

A magyar fordítások abból indulnak ki, hogy bár Európában a római rítus a közelmúltig latin nyelvű volt, ez nem jelentette a szakrális népnyelv teljes hiányát. Liturgikus vagy a liturgiához közel álló szövegemlékeink (bibliafordítások, prédikációk, stb.) a *Halotti beszéd* óta arról tanúskodnak, hogy – akárcsak Európa más, hagyományosan keresztény tájain – a vallásos nyelvezet önálló szóképzetet és mondat szerkezetet használt. Ugyanezt igazolják az azonos közegben született protestáns és görögkatolikus szertartási szövegek. A szakrális, vagy másként hieratikus népnyelv legfőbb ihletője a Szentírás szövegével való, már görögül és latinul, de más ősi fordításokban is megmutatkozó, tiszteletteljes bánásmód volt, amely csak a legszükségesebb mértékben módosította az eredeti szó- és mondatstruktúráját, de biztosan hozzájárult az a mély, talán minden kultúrában tapasztalható igény is, hogy a szentről szóló beszéd elkülönüljön a hétköznapiétól. Ennek egyik vetülete az erőteljes, irodalmi igényű nyelvhasználat, másik vetülete egy, ma kissé régiesnek érzett stílushoz való ragaszkodás. Az előbbi mögött az az igényesség húzódik meg, amely minden egyházművészet elsődleges mozgatója, hogy tudniillik Isten felséges színe elé csak a legnemesebb kerülhet. Az utóbbi a múlthoz fűződő szoros kapcsolat és valamiféle történelem fölötti létmód következménye: az Egyház soha nem csak a jelenben él és különösen nem csak a jelenben végzi istentiszteletét.

E nyelvezet használata sem merev változatlanyságot nem jelent, sem elidegenedést nem kell, hogy kiváltson. A magyar, és minden más szakrális népnyelv élő szervezet volt: kétségtelen konzervativizmusa ellenére nem egy meghatározott szöveganyag őrzésében merült ki. Sajátosságai számos fordításváltozatban testet ölthettek, de éppen ezek közös vonásai tanúskodnak egy széles körben magától értődő szókincsről és mondat szerkesztésről. E hagyomány bensőséges ismerete lehetőséget ad arra, hogy a mai ember azonos alapokon nyugvó, de új fordításokat is létrehozson, vagy tapintato-

san átdolgozza a korábbiakat. Megjegyezzük, hogy ezzel egybehangzó állásfoglalást tett közzé a Szentszék a 2001-es *Liturgiam authenticam* instrukcióban, amelynek nyomán azóta több országban elkezdődött a liturgikus könyvek népnyelvű fordításának revíziója.

Ami pedig az elidegenedés veszélyét illeti, a liturgikus imádság, és elsőrendűen a zsolozsma nem magánima, sőt nem is egy adott közösség imája. Krisztus és az Egyház örökkévaló dialógusa valósul meg a zsolozsmázók ajka által, amely neveli, táplálja, körülveszi, de nem helyettesíti a személyes imaéletet. A hétköznapiól eltérő formák használata viszont más helyzetekben sem teszi hiteltelenné azt, ami emelkedett. Ezen a világon minden emberi kifejezés megtanulható és megtanulandó kulturális jeleken keresztül valósul meg. Ahol ezeket a jeleket erőszakkal kiiktatják, rendszerint újabb, sokszor gyöngébb minőségű, de semmivel sem kevésbé egyezményes jelek lépnek a helyükre. Nincs semleges, keresetlen nyelvhasználat: saját nyelvezetet használnak korosztályok, társadalmi rétegek, szakmák, és mindezek metszéspontjában az egyes ember párhuzamosan többet is. Az, hogy a vallásos élet és benne a liturgia képes önálló kulturális jelek, sőt jelrendszer, ezen belül nyelvhasználati szint létrehozására, erejének és életképességének bizonyítéka. A liturgiában élő embernek pedig nem az a feladata, hogy ezeket a jeleket föltalálja, hanem hogy tanítómesterétől, az Egyháztól megtanulja és egyre inkább személyes önkifejezésének eszközévé tegye őket. Ennek gyümölcse, ha idővel (és mértékkel) alakítani is képes rajtuk.

A kármelita vesperále a fent említett kiadványok magyar fordításait tartalmazza minden olyan helyen, ahol támaszkodhatott létező előzményre. Annál a kevés tételnél, amely a kármelita rítus sajátja és ezért magyar fordítása még nem született, azonos elvek alapján új fordításokat készítettünk. Ide tartozik öt antifóna, az esti könyörgések teljes sorozata, az *Ave stella matutina*, a *Sacrosanctæ* imádság, valamint a szuffrágium-könyörgések nagyobb része. Egyes tételek a magyar zsolozsmáskönyvekben más funkcióban voltak megtalálhatók: így az ádventi szuffrágium-antifóna ott (kisebb szövegmódosítással) az első ádventi vasárnap Benedictus-antifónájával, a Szent József-szuffrágiumé pedig a hitvallók közös laudesének harmadik antifónájával azonos. A szombati Magnificat *Peccata mea* antifónájához az azonos szövegű rezponzorium magyar fordítását használtuk.

Külön kell szólnunk a zsolotárók fordításáról, amelyet a már idézett zsolotárskönyv előkészületben lévő harmadik, javított kiadása szerint közlünk. Ez a fordítás a *Vulgata* klasszikus magyar változatának számító, 1620-as

Káldi György-féle Szentírásra, illetve annak XIX. századi revíziójára épül, de bizonyos mértékig a mai magyarsághoz igazítja, másrészt viszont új megoldásainál figyelembe veszi a többi régi, nagy tekintélyű magyar zsolttároskönyvet. Fontos azonban kiemelni, hogy a fordítás nem felel meg mindenütt a párhuzamosan közölt latin szövegnek. Amikor a magyar zsolttároskönyv készült, a római rítus hivatalos bibliaszövegének az úgynevezett *Neovulgata*, vagyis a *Vulgata*-nak a héber szöveg alapján javított változata számított. A nyilvánvaló tartalmi eltérések tehát a héber (maszoréta) szöveg szerinti olvasatok irányába mutatnak. A fordítók mégis, ennek ismeretében is a görög-latin értelmezés mellett döntöttek számos esetben, főként ha az egyházatyák zoltármagyarázatai vagy a liturgikus használat csak ebből voltak levezethetők. Kétségtelen, hogy az így született változat kompromisszum eredménye. A patrisztikus-liturgikus szempontot ma, amikor a *Vulgata* ismét visszanyerte használhatóságát, következetesebben is lehetne érvényesíteni, de a maszoréta olvasat több homályos helyet kétségtelenül megvilágít, és nem kívántuk egy éppen kibontakozóban lévő szöveghagyomány erejét már megszilárdulása előtt változatokkal gyengíteni. A liturgiátörténet alkotó korszakaira sem volt jellemző az életidegenségig menően következetes forráshasználat.

Ugyanezt a megfontolást követtük a dallamváltozatoknál. A XX. századi magyar gregoriánkutatás egyik legfontosabb – a népzenei tapasztalatnak és a keleti egyházak zenéjének sokat köszönő – megállapítása, hogy a liturgikus egyszólamúság nem meghatározott, egyetlen alakban létező tételek lezárt korpusza, hanem rétegzett, változatokban élő nyelv, amelynek bizonyos műfajai dallammodelleket használnak. Ez azt is jelenti, hogy a műfaj és a stílus ismerője (komoly zenei képességek és ismeretek birtokában) hitelesen alkothat új gregorián tételeket, és élvez némi szabadságot akkor is, ha egy meglévő tételt kell tetszőleges népnyelvű fordításra alkalmaznia. Különösen nagy jelentősége van ennek az eltérő szótagszámú és mondatszerkezetű szövegek, így a vesperále vonatkozásában leggyakoribb antifónák esetében.

Kiadványunkban tehát egy létező és bevált magyar tételkészletre építhetünk. Figyelembe véve a kortárs római liturgia sokszínű és képlekeny állapotát nem terheltük meg ezt az anyagot azzal, hogy a magyar tételek dallamait a kármelita variánsokhoz közelítjük. Így a vesperále magyar változata a magyar zsolozsmáskönyvekből ismert, középkori egyházmegegyes forrásainkból eredő, pentaton dallamokat közli a népénektár „magyar” zoltártónusaival, sőt a sajátosan kármelita többlettételek magyar megfelelői is ebbe a dialektusba illeszkednek (ilyen az említett öt új antifóna, a *Peccata mea*, a minden

szentekről szóló és a húsvéti szuffrágium-antifóna). A tételek elosztása mindkét nyelven hűségesen követi a rendi hagyományt, a dallamok viszont engedményt tesznek a megszokásnak, hogy biztosítsák a magyar nyelvű gregorián ének esélyét az országos elterjedésre és meggyökerezésre. A kármelita vesperále újdonsága még, hogy magyar szöveggel is ellátja a különféle *Deus in adiutorium*- és *Benedicamus*-tónusokat. Egyedül a Bologságos Szűz két záró antifónájának nincs pontos magyar megfelelője: ezek mellett közismert népének-változatuk szerepel.

Javaslatok a kötet használatához

A pszaltérium mint liturgikus könyvtípus a zsolozsma hétköznapi és közvasárnapi tételeivel kiegészített zoltároskönyvet jelent, azaz olyan breviáriumot, amelyből minden óra elvégezhető a vízkereszt, illetve pünkösöd utáni (évközi) – vagy középkori szóhasználattal „nyári” – időszakban, és nagyrészt azon kívül is. Ez az anyag a zsolozsma fundamentuma, amelyre egyfelől az egyházi év rendjét követő időszak (de tempore), másfelől a szentek ünnepeihez alkalmazkodó (de sanctis) rész rétegződik. De önmagában is teljes, így alkalmas arra, hogy akár az egyházi év figyelembevétel nélkül biztosítsa a zsolozsma elsődleges szerepét, a nap és a hét megszentelését, később pedig fokozatosan bővíthető az időszakai és a szentekről szóló tételek bevonásával.

Jóllehet a kármelita pszaltérium néhány pontján változó tételekre is szükség lenne, kiadványunkat úgy alakítottuk ki, hogy az imádkozónak – ezek hiányában – helyettesítő tételek álljanak rendelkezésére. A + jellel megkülönböztetett kiegészítő tételeket (mint főntebb részleteztük) a római breviárium-ból, az évközi időszak kezdetét jelentő, és ezért emblematisz vízkereszt nyolcada utáni vasárnapról vagy népszolozsma-gyűjteményekből válogattuk. Sajátos esetet képeztek a könyörgések, amelyekről szintén szóltunk már.

Lehetséges, sőt kívánatos, hogy egy-egy személy vagy közösség legalább egy, vagy akár több éven át csak a pszaltériumból végezze a zsolozsmát, tekintet nélkül az egyházi év jeles időszakaira és ünnepeire. Nem jár el helytelenül, ha így tesz. Egyrészt mert a zsolozsma legősibb és legeredetibb rétegét használja, amely – a szentmisével szemben – nem a saját, évente változó részekben, hanem a napi és heti ismétlődésben mutatja meg igazi egyéniségét. Másrészt azért, mert lehetetlen nem számolnunk vele: a római zsolozsma a maga teljes szövegi, zenei és ceremóniális gazdagságában évezedes fejlődés nagyszabású eredménye. Azokban a korokban, amelyekben fönntartását je-

lentékeny intézményi, személyi és anyagi erőforrások tették lehetővé, hagyományozását pedig az egymást követő nemzedékek közvetlen érintkezése biztosította, minden zsolozsmázó szinte észrevétlenül nőtt bele ebbe a gazdagságba.

Ma, miután az átadás folyamata ilyen értelemben megszakadt, a nyilvános istentiszteletként végzett, ünnepélyes zsolozsma eredeti teljességének hirtelen fölújítása alig elviselhető terhet jelentene, amelytől sokan megcsömörlenének és joggal éreznék úgy, hogy szerzetesi vagy általában vallásos életük más területeitől von el nélkülözhetetlen időt és energiát. E valós veszélyekkel szemben az egyik lehetőség legalább a XVI. század óta a zsolozsma súlyos örökségének egyszerűsítése, rövidítése. A másik lehetőség – amelyet itt ajánlani kívánunk – az, ha a zsolozsmázó a tanulási folyamat során mintegy azt az utat járja végig gyorsított ütemben, amelyet a római zsolozsma a történelemben maga is végigjárt. Ennek az útnak első, önmagában mégis tökéletesen lezárt állomása a pszaltérium.

A pszaltériumhoz ezért két irányból lehet közelíteni. Egyrészt a saját részekkel teljesen felszerelt zsolozsmáskönyv, a breviárium felől. E megközelítésnél azt kell mérlegelnünk, hogy miként lehetséges a pszaltérium imádkozásától eljutni a „hivatalos”, vagyis az egyházi évet és a kalendáriumot az éppen érvényes szabályok szerint hűségesen követő zsolozsmázásig. Másrészt közelíthetünk a pszaltériumhoz előzmények nélkül. Ilyenkor azt vizsgáljuk, hogy milyen fokozatokat kell végigjárnia az imádkozónak, ha erőltetés nélkül, természetes módon kíván eljutni a pszaltérium használatára. Ez egyrészt nyelvi, másrészt zenei és terjedelmi kérdéseket szokott fölvetni.

Terjedelmi és zenei könnyítések

Kezdjük most az utóbbiakkal! A zsolozsmázás egyik alapja a pusztai remetek helyenként máig élő szokása, hogy a 150 zsolotárt naponta végigimádkozzák – a korai szerzetesség ezt „enyhítette” hetenkénti elmondásukká. Bár a székesegyházi papság és a világiak közös, ünnepélyes zsolozsmája más elemeket is kiemelt, a zsolotározás mint a zsolozsma gerince a római hagyományban érintetlen maradt. Kijelenthetjük tehát, hogy aki a zsolotárokat meghatározott rendben és visszatérő jelleggel imádkozza, már kezdetleges zsolozsmát végez. Ez a zsolotározás történhet egy- vagy többhetes, és elvileg akár napi ciklusban is. Az Egyház hagyományából azt látjuk, hogy a ciklus alapja nem valamiféle tartalmi okoskodás, hanem a Szentírás kanonikus rendjének engedelmis elfogadása: a zsolotárok többségét számsorrendben imádkozta

minden apostoli eredetű liturgiaváltozat. Ám voltak zsoltárok, amelyeket az Egyház meghatározott szerepben kiemelt: ezeknek többsége mindennap, kisebb hányaduk hetente ugyanolyan helyzetben szólalt meg. Ezekkel állnak funkcionális rokonságban az ó- és újszövetségi kantikumok.

Ami a vesperást illeti, ott a 109–147. zsoltárok számsorrendben való, kötetünkben közölt elrendezése felel meg ennek a rendnek, amelyet mindennap kiegészít a Boldogságos Szűz kantikuma, a Magnificat. A vesperás leg egyszerűbb formája ezek elmondása. A vesperás zsoltárait az eredeti beosztás szerint adtuk meg a magyarszéki kármelita nővérek kipróbált és bevált gyakorlata szerint, de lehetnek, akik ezt a mennyiséget túlzottnak találják. Ők átgondolt, a római zsolozsma logikájával nem szakító könnyítésre lennek az előző fejezetben hivatkozott kiadványokban. Akik mégis a kármelita vesperálét használnák, de rövidebb alakban, azoknak azt ajánljuk, hogy végezzenek minden vesperást három zsoltárral. Ezek közül az első legyen minden héten azonos, hogy fönntartsa a nap és a zsoltár közti szoros, asszociatív kapcsolatot, majd egy kéthetes ciklus páratlan hetein vegyék hozzá a 2–3., páros hetein a 4–5. zsoltárt!

Az újabb zsolozsmáskönyvekhez képest nyilván nem kerüli el a figyelmet, hogy a zsoltárok eltérő terjedelméből következőleg a csütörtökkel kezdődő vesperások hossza meghaladja a hétfőtől szerdáig terjedő vesperásokét. Az Egyház sokáig idegenkedett a zsoltárok fölszabdalásától, amint sorrendjük megbontásától is, így a székesegyházi eredetű hagyományokban terjedelemtől függetlenül minősül egységnek mindegyikük. Legtöbb joggal a vasárnap esti, 113. zsoltárt oszthatjuk ketté. Ez valóban két, jól elkülönülő részre tagolódik, és divíziójával gyülekezeti használatra is alkalmassá tehető a hét ünnepélyesebb vesperása.

A következő lépés a zsoltárok zsoltártónuson való éneklése. Ehhez, habár a bencés hagyomány ismer egy antifóna nélkül használható zsoltártónust, elengedhetetlen a zsoltártónust meghatározó antifóna. Mégsem szükséges minden zsoltárt mindjárt saját antifónájával, más-más tónuson énekelni. A középkori rítusváltozatokban gyakori több zsoltár egy antifóna alatti (*antiphona sola super psalmos*) éneklése, amelyet a tanulási folyamat egyik állomásaként bárki föleleveníthet. Ilyenkor a vesperásban az öt antifóna bármelyikét kiválaszthatjuk. Az antifóna elméletileg csak a teljes zsoltározás végén térne vissza, de didaktikusabb és talán szebb is a tételt az egyes zsoltárok között megismételni. Az antifónának pusztá intonálását a zsoltár elején ebben a szakaszban nem javasoljuk.

Az antifónák kiválasztásakor a zsolozsmázók fölkészültségéhez mérten több szempont érvényesülhet. Ha még kihívást jelent a típusdallamok és a zoltártónusok elsajátítása, törekedhetünk arra, hogy az antifónák egy tónusból, és ha lehet, egy típusból származzanak. A tónusok közt haladhatunk a legegyszerűbttől a bonyolultabbak felé. Haladottabb zsolozsmázók éppen ellenkezőleg: a tonális változatosságot tartásuk szem előtt az *antiphona solá*-k kiválasztásakor! Hasznos időszakonként más-más antifónát választani az adott napra, hogy idővel mind az öt sorra kerüljön. Az egy antifóna használatáról viszont, ha már rutinnossá vált, átmenet nélkül áttérhetünk a teljes végzésre, mert a gregorián műfajok jellemzően szinte önmagukat tanítják: az adott műfaj bizonyos számú tételének lassú, türelmes megtanulása után az új anyag ugrásszerűen megnövelve sem jelent túlságos terhet.

Külön említést érdemel a Magnificat, amelyet lehetőleg ne vonjunk a zoltárokéval azonos antifóna alá! A Magnificat-antifónák ciklusát erősebben fűzi össze a heti, mint a napi jelleg: a vasárnapot kivéve mindegyikük a kantikum szövegéből emel ki valamit, sorrendjük a rítusváltozatra ugyan jellemző, de tartalmilag esetleges. Nehezebb és hosszabb tételekről lévén szó, ajánlott egyet kiválasztani közülük, és egy vagy akár több héten át addig ismétetni, amíg otthonossá nem válik. Ez itt és máskor is azt jelenti, hogy a közösség a tételt gyakorlatilag könyv nélkül képes énekelni. Ha az idő engedni (különösen tömjénezéssel párhuzamosan), az antifóna visszatérhet négy-, vagy akár kétversenként. Így vehetjük sorra a Magnificat-antifónákat, míg a heti sorozat végére nem érünk, de a könyvben adott sorrendet módosíthatjuk a fönt leírt, tonális szempont kedvéért.

Magát a kantikumot eleinte egyszerű zoltártónuson énekeljük! Nem jelent különös nehézséget, de az ünnepélyességet fokozza, ha minden verset az úgynevezett iníciummal, a zoltár kezdetére jellemző, fölfelé ívelő dallammenettel kezdünk. A magyar nyelvű kantikumok nem is adnak módot ennél többre. A latin szöveget azonban énekelhetjük az ordináriumban kiktatózott, ünnepélyes dallamokon is. Ezeket szintén tónusonként, az antifónákkal párhuzamosan, egyet-egyét akár több héten át ismételve szerencsés elsajátítani.

Mint hangsúlyoztuk, célszerű, hogy az antifónák eleinte minél többször ismétlődjenek, ezért kezdetben érdemes őket duplikálni, azaz a zoltár előtt és után is végigénekelni. Ez a hangnemi biztonságot is növeli. Csak az antifónák és a zoltártónusok szilárd elsajátítása után helyes fölleveníteni az antifónák hagyományos intonációját a kötetben közölt módon. Az előénekesek

ennél a formánál gyakorolják össze az intonációt és a zsoltár első félversét, mintha az antifóna-kezdet nem önálló tétel, hanem mintegy a zsoltár iníciauma lenne! Valószínű, hogy ezek eredetileg is így, egyetlen dallammenetként éltek az énekesek tudatában: ezt mutatja, hogy a zsoltárok elején nem ismételték meg az antifónában már elhangzott kezdőszavakat.

A csak zsoltárokból és kantikumokból álló zsolozsmát könnyörgéssel zárjuk le, amelyhez természetesen a bevezető párvers is hozzátartozik. A könnyörgés tónusait az ordinárium közli. Megtanulásukat a szinte egy hangon recitáló újabb, köznapi tónusoktól javasoljuk kezdeni: a tanulás kezdeti szakaszában ezek a vásár- és ünnepnapra zsolozsmában is alkalmazhatók. Amíg a dallam nem tökéletesen ismerős, a szöveget is csak ritkán változtassuk!

E szempontból nem jelent nehézséget a kapitulum és a verzikus, amelyeknek szövege csak szombaton tér el a mindennapitól, ráadásul mindkettő kottával együtt megtalálható az ordináriumban. A tónusok azután könnyűszerrel rátehetőek más, saját szövegekre is, de ezekkel egyelőre nem foglalkozunk. Ha az antifónával énekelt zsoltárokból, kantikumból és könnyörgésből álló zsolozsmát tovább bővítjük, e tételeket iktathatjuk be, és velük együtt a *Deus in adiutorium* bevezetést, valamint (az előtte és utána lévő párversekkel) a *Benedicamus*-t: ez utóbbiakat egyelőre változatlan, egyszerű dallamon. A díszesebb *Deus in adiutorium*-ot valamely ünnepi időszakban, néhány hétig ismételve ajánlott bevezetni, a *Benedicamus*okból pedig kényelmesen, tesszőleges ütemezésben sajátíthatunk el egyre többet. Itt is fontos azonban ügyelni arra, hogy az új dallamok huzamos időn át naponta ismétlődjenek, mert az imádságnak nem kedvez és a gregorián előadásmódjához sem illik a kottát megfeszítetten figyelő, merev éneklés: a legnehezebb tételeket is addig gyakoroljuk, míg egységes, könnyed, természetes hangzás nem alakul ki! Ez a jele annak, ha továbbléphetünk.

Himnusz az a tétel, amelynek elhagyásával – ha szükséges – a leginkább rövidíthetjük a szertartást, hiszen néhány részegyház, köztük maga a Római városi évszázadokig himnusz nélkül végezte zsolozsmáját. Zenei tekintetben viszont nem jelent nagy nehézséget. A mai ember a leginkább strófás népe-énekekhez, dalokhoz szokott, márpedig ezekhez a liturgikus műfajok közül a himnusz áll legközelebb. Hétköznapiakra előírt, ősi, szillabikus dallama könnyen megtanulható. Ugyanezt a dallamot alkalmazhatjuk a vasárnapi himnusza is, míg a közösség magáévá nem teszi az ordináriumban közölt, ünnepélyesebb tónusok valamelyikét. Gyakorlásul viszont ez utóbbiakat is

érdemes hosszabb ideig, használatukat átmenetileg akár a hétköznapokra is kiterjesztve ismételni.

A vesperále zeneileg legnehezebb tétele a szombat esti responzorium. Ezt egy ideig akár elhagyhatjuk az itáliai hagyományokkal tartva, amelyekhez a régen a sarutlan kármeliták is alkalmazkodtak. Következő fokozatot jelent, ha a rövid responzoriumok típusdallamára alkalmazzuk a szöveget. Az eredeti tételt előbb csak szólisták énekeljék, majd ha a dallam már ismerős, a repetendába, azaz a visszatérő részbe az egész kar bekapcsolódhat. A legteljesebb forma az, ha a főrészt közösen énekeljük, és csak a verzusok és az intonáció maradnak az előénekesekre. A responzorium az antifóna mellett a zsolozsma legfontosabb műfaja: ne sajnáljuk rá a fáradságot!

A toldalékos részek mindegyike másodlagos jelentőségű az említettekhez képest, így nagyobb veszteség nélkül elhagyhatók. Tartsuk szem előtt, hogy ezeknek kedvéért a zsolozsma tulajdonképpen törzsanyaga soha ne károsodjék, azaz ne énekeljünk vagy imádkozzunk járulékos tételeket, amíg az eddig említetteket nem végezzük a legteljesebb szöveges és zenei formában! Ugyanakkor ezeknek is világos hierarchiája van, amelyet megtanulásuknál, bevezetésüknél indokolt figyelembe venni.

A szuffrágiumok közül a legtekintélyesebb a Boldogságos Szűz záró antifónája a hozzá tartozó verzikulussal és könyörgéssel. Ennek megtartására a Máriát kiváltságos módon tisztelő kármelita közösségek illő, hogy törekedjenek. A Mária-antifónákat természetesen nemcsak a kötetben közölt, hanem elterjedt, egyszerűbb dallamukkal is énekelhetjük, illetve tetszés szerint helyettesíthetők más, hagyományos Mária-antifónákkal.

Második helyre a minden szentekről mondott, „összevont” szuffrágiumot, vagy annak ádventi, húsvéti megfelelőjét soroljuk. A rendi identitás miatt lehet fontos az *Ave stella matutina* és a Szent József- (vagy a laudesben a Szent Illés-) szuffrágium. Mindkét esetben átmeneti megoldás, ha ezeket már prózában, vagy akár magánimádságként, csöndben mondjuk el a zsolozsma után. Végül a zsolozsmát előkészítő és levezető Miatyánkot és Üdvözlégyet, illetve az *Aperi* és a *Sacrosanctæ* imádságokat nem szükséges közösségi szinten szabályozni: ezek megmaradhatnak a személyes jámborság körében.

Latin és népnyelvű végzés

A XX. század régen és sokaktól várt vívmánya volt a római liturgia népnyelvű végzésének lehetővé tétele. Mégis, mint általában a túl későn jött intézkedések, a gyakorlatban számos egyoldalúsághoz vezetett: a hirtelen és nagy

tömegben bevezetett új fordítások sokszor hagytak maguk után kívánnivalót, és a valaha kizárólagos latin nyelvnek – amely mellett a II. Vatikáni Zsinat még csak bizonyos szövegeknél, engedményképpen ajánlotta a népnyelvűséget – néhány évtized után nyomai is szinte alig találhatók. Nem feledkezhetünk meg a magyar nyelvű liturgia valós értékeiről, ezért még az erre elvileg alkalmas környezetben sem cél a tisztán latin nyelvű istentiszteleti élet helyreállítása. De érdemes fáradoznunk az egyoldalúságok kiegyenlítésén, és újra használatba vennünk a hagyományos latin szövegeket, a folytonos, egyetemes, hiteles és egyházas liturgia biztosítékait. Kiemelkedő szerepe lehet ebben a lelkipásztori szolgálatot nem teljesítő, szemlélődő szerzetességnek, amint arra VI. Pál pápa a bencések figyelmét kifejezetten fölhívta.

A vesperále teljes anyaga bilingvis, de a kortárs valóságból kiindulva tisztán magyar nyelvű használatból indulunk ki. A latin szöveg párhuzamos jelenlétének ezen a szinten inkább szimbolikus jelentősége van: visszakereshetővé, ellenőrizhetővé teszi a magyar fordításokat és alkalmazásokat, megjeleníti a tiszta forrást, amelyből származnak. Az előzőleg leírt tanulási utat tehát elméletileg a kötet jobb oldalain közölte, magyar anyaggal érdemes először végigjárni. Ha a közösség fölkészültsége és hajlandósága mégis megengedi, jelképes mennyiségben már ezalatt használatba lehet venni néhány latin tételt.

Meggyőződésünk, hogy eszményi, kiegyensúlyozott gyakorlatot a latin és a népnyelvű részek együttes használata jelent. Ez természetesen, erőltetés nélkül valósul meg a legtöbb keleti keresztény egyház gyakorlatában, példájukat így érdemes megfigyelni. E közösségekben a tradicionális egyházi nyelv használata többnyire a liturgikus tételek három, jellemző kategóriájához kötődik: (1) a gyakran ismétlődő, formulaszerű, (2) a saját dallammal énekelt, tehát nem recitációs tónusra alkalmazott, egyedi, (3) valamint a különös tekintéllyel bíró szövegekhez. Minél rövidebbek és egyszerűbbek a formulák, illetve minél bonyolultabbak, díszítettebbek az énekek, annál nagyobb esélyük van az eredeti (holt) nyelv fönntartására. Összefoglalóan kimondható, hogy a gyakori ismétlődésnek, a jellegzetes dallamnak és a nagy tekintélynek konzerváló hatása van.

A római zsolozsma, közelebbről a vesperás anyagát tekintve könnyű azonosítani a főnti kategóriák megfelelőit. Az ismétlődő, állandó részek közé tartozik elvileg az ordinárium egésze. Minél rövidebb, formulaszerűbb egy téttele, annál több értelme van áttérni latin változatára. Ide tartozik mindenneelőtt a zsolozsmát kezdő *Deus in adiutorium* a hozzá tartozó doxológiával és

az alleluja tilalma idején a *Laus tibi* dicsőítéssel, majd a zsolozsmát bezáró, eleve inkább latinul emlegetett *Benedicamus*. A nem önálló párversek, akklamációk, mint a *Deo gratias*, a *Dominus vobiscum*, a *Domine exaudi*, az *Oremus*, a *Fidelium animæ* ugyanehhez a körhöz tartoznak, de közvetlen környezetük hatása alatt állnak: magyar kapitulumhoz, könyörgéshez vagy Mondjunk áldást-hoz közvetlenül kevésbé szívesen illesztünk latin fordulatokat, holott ennek nem lenne elvi akadálya (gondoljunk például a litániák *Kyrie eleison* válaszára). A pszaltériumi anyagban a rövid, alig változó tételek közé tartozik a kapitulum és a verzikus is.

A préceszt néhány böjti időszakon át érdemes magyarul végezni, legfőbb a kezdő *Kyrie* és a *Pater noster* lehetne (hangos lezárásával együtt) latinul. Ha a magyar szöveget már könyv nélkül ismeri a közösség, meg lehet próbálkozni a latin változattal.

A második kategóriába sorolhatók a pszalmikus és a szuffrágium-antifónának egyaránt, továbbá a rezponzórium. Az antifónának és a zoltárok szoros egymásra utaltsága ellenére nincs akadálya, hogy a latin antifónához magyar zoltárt énekeljünk (elvileg a fordítottja is lehetséges); ilyenkor az úgynevezett „magyar” zoltártónusokat célszerű alkalmazni.

A harmadik kategória a zsolozsmára nem jellemző. Amennyiben mégis, akkor a *Magnificat*ot és a könyörgést említhetjük meg. Az evangéliumi kantikum a vesperás csúcspontja, amelyben ráadásul egyesül a tekintély, a mindennapos használat és – ha ünnepélyes tónuson éneklük – a dallami egyénítés mozzanata. A könyörgés az egész órát foglalja össze és állítja Isten elé: a zsolozsma összetett, helyzetekben és nézőpontokban gazdag drámája után benne sűrűsödik az Egyháznak a Fiú által a Szentlélekben az Atyához forduló gesztusa. A könyörgés szól a legkevésbé a liturgia emberi nyilvánosságához.

Ezzel szemben a leginkább a zoltárok és a himnuszok, és ha a pszaltérium változatlanúságától eltekintünk, a kapitulumok, végül változó jellegük miatt bizonyos szempontból a könyörgések illenek a népnyelvű használathoz. Átlagos körülmények között jobb, ha ezek megmaradnak magyarul. Hosszabb idő után esetleg kiválasztható a hét valamelyik vesperása (leginkább a vasárnapi), hogy időnként vagy rendszeresen latinul végezzék.

Ha a körülmények mégis úgy hozzák, hogy egyszer lehetőségessé és kívánatossá válik a teljes zsolozsma latinul való végzése (ami jelenleg beláthatatlanul távolinak tűnik), akkor sem szabad azt valamiféle magasabb rendű gyakorlatnak tartani, különösen, ha jó minőségű és liturgikus szellemű fordítások állnak rendelkezésre. A latinság és a népnyelv előnyeit kiegyenlítően

juttatná érvényre a kettő hetenkénti cserélgetése. Számos átmenettel, de ezt tartanánk olyan elvi célnak, amelyet a gyakorlatban minden bizonnyal nem sikerül elérni, de amelynek vonzásában érdemes alakítani a gyakorlatot.

Az anyag bővítése

Térjünk vissza a másik lehetséges megközelítésre, vagyis arra a kérdésre, hogy miként lehet eljutni a pszaltériumtól az egyházi évhez tökéletesen alkalmazkodó zsolozsmáig! Ami a vesperást illeti, a pszaltérium egész éves használatának nincs elvi akadálya, csupán az allelujatilalom idején kell módosítani a bevezető versek legvégét és a böjtnapokon beiktatni a préceszt, illetve a szent háromnapban elhagyni a doxológiát és a zsoltárokon és antifónákon kívül minden egyéb tételtípust.

Az egyházi év valamely saját tételekkel rendelkező napjáról a legegyszerűbben úgy emlékezhetünk meg, ha a napi könyörgés után annak a könyörgését is elmondjuk. Ennél kifinomultabb megoldás szuffragium-szerkezetű megemlékezést végezni az adott napról. Ebben is érvényesülhet a fokozatosság: például ádventben eredetileg minden vesperásnak saját Magnificat-antifónája van, de megemlékezésül kiemelhetjük ezek egyikét az egész időszakra, vagy ismételhetjük a megelőző vasárnap antifónáját hetenkénti váltásban.

Az év bizonyos időszakaiban, így az ádventi és a böjti köznapokon a legkidolgozottabb zsolozsmarend szerint is csak a zsoltározás utáni rész szól az időszakról, azaz saját kapitulumot, himnuszt, verzikulust, Magnificat-antifónát és könyörgést, olykor rezponzóriumot éneklünk. Zenei nehézséget csak a himnusz, az antifóna és az esetleges rezponzórium jelenthet, de közülük is csak az antifóna az, amelyet nem lehet valamely ismert, egyszerű dallamra alkalmazni. Ezt a szerkezetet azonban nagyobb ünnepeken is lehet követni: ha a saját antifónák eléneklésére még nem készült föl a közösség, alkalmazhatja ezt az *officium mixtum*-nak is nevezett mintát. Végül a saját officium teljességéhez képest az utolsó előtti fokozatot a saját antifóna-sorozatok *antiphona solá*-val való helyettesítése jelenti.

Amint a fejezet elején hangsúlyoztuk, a zsolozsmában való egyéni és közösségi előrehaladás a zsolozsma tényleges történeti rétegeit követi. Ezért a saját anyagok elsajátításakor elsőbbséget élvez az időszaki rész a szentekről szóló, kalendáriumi ünnepekkel szemben, ha ez nem is jelent szigorú, éles határokat. A *de tempore* anyagot fölépíthetjük úgy, hogy előbb egy-egy összefoglaló officiumot használunk az egész ádventi, karácsonyi, nagyböjti, vagy húsvéti időben. Ez állhat a legjellemzőbb, legkifejezőbb tételek válogatásá-

ból, amint a népszolozsmáknál szokás, de lehet az időszak első vasárnapjának propriuma is, tekintetbe véve a továbbfejlesztés lehetőségét. Ezt követő állomás kéthetes ciklusban végezni az időszaki zsolozsmát, azaz például nagyböjt első két hetében az első, második két hetében a harmadik, utolsó két hetében az ötödik vasárnap tételeivel. A saját anyag hetenkénti váltása lényegében már megfelel a zsolozsma kialakult állapotának, mert az időszaki részben csak kevés olyan tétel van, amelyik naponta változik (leginkább a kantikum-antifónák).

A *de sanctis* rész egyes ünnepeinek saját anyagát is csak hosszú távon lehet megtanulni. A folyamat megtervezésekor nemcsak az egyes ünnepek rangjára, hanem történetére is érdemes tekintettel lenni, azaz a saját zsolozsmával megtartott ünnepek közt jó, ha a legősibbek élveznek elsőbbséget, nem utolsósorban azért, mert azoknak szöveg- és dallamvilága közelebb áll a már ismert pszaltériumi és időszaki tételekéhez. A kalendáriumi ünnepek problémája, hogy évente csak egyszer fordulnak elő, ezért a pszaltériummal és az időszaki zsolozsmákkal szemben nem adnak lehetőséget tételeik elmélyítésére, begyakorlására. Megoldást jelent, ha az újonnan megtanult zsolozsmákat legalább az első néhány évben az ünnep egész nyolcadában, azaz a következő teljes héten át ismétljük, akkor is, ha az ünnepnek az érvényes naptárak szerint nincs nyolcada. A XX. századi reformokig sokkal több ünnepnek volt nyolcada, mint jelenleg, és bár ez tényleg számos esetben vezetett naptári aránytalanságokhoz, előnye volt az egyes napok tartalmának mélyebb átélése, gyakorlatilag pedig saját tételeik hatékonyabb elsajátítása. Ha ezeket a naptári viszonyokat nem is kívánjuk visszaállítani, a nyolcad ősi intézményét átmenetileg fölleveníthetjük didaktikai alapon.

A szentek ünnepeinek nagy része nem, vagy csak részben rendelkezik saját officiummal, a hiányzó tételeket a közös rész, a *commune sanctorum* tartalmazza. Ez újabb lehetőség a zsolozsma fokozatos bővítésére. A római liturgia eleinte mindössze négy kommúnét ismert: az apostolok, a vértanúk, a hitvallók és a szüzek közös anyagát. Ezek differenciálódtak a későbbiekben, így a ma ismeretes kommúnék (főpapok, szerzetesek, özvegyek, stb.) mindegyike az említettek valamelyikére vezethető vissza. A fokozatosság egyik biztosítéka ezért az lehet, ha a szentek ünnepeit a négy említett kommúnéval tartjuk, tekintet nélkül arra, hogy van-e saját zsolozsmájuk, illetve hogy besorolhatók-e valamelyik újabb, leszármaztatott kommúnéba. Ez a kellő mértékű ismétlődést is biztosítani fogja. A kommúnék azután ugyanúgy kiegészíthetők a szentek saját anyagából vett, vagy újabb kommúnékból kölcsön-

zött tételekkel, ahogyan a pszaltériumot az időszakos rész kezdetlegesebb változatával, majd azt annak teljesebb megfelelőjével gazdagítottuk.

Mindezek csak elvek, amelyek a gyakorlatban mindig másként érvényesülnek. Bölcsességet és érzékenységet kívánnak attól, aki a hagyományos zsolozsmával való hűséges, de nagyvonalú sáfárkodás felelősségét magára veszi. Mégis lehetővé teszik, hogy katolikus őseink sértetlen imádságába részlegesen, illetve fokozatosan kapcsolódjunk be, anélkül, hogy nehézségével kedvünket szegné, vagy hogy mi csonkítanánk meg jóvátehetetlenül.

A zsolozsma nyilvános végzése

A zsolozsmázás ma legelhanyagoltabb szempontja annak szertartásrendje. Ezalatt azokat az összefoglalóan ceremoniálisnak nevezett szabályokat értjük, amelyek a térrel, az abban való mozgásokkal, a tárgyi környezettel, a liturgikus öltözettel, a zenei előadásmóddal vagy a szerepek beosztásával kapcsolatos tudnivalókat rögzítik. A zsolozsma énekelt, közösségi, mint egykor mondták: nyilvános (konventuális) istentiszteletként való végzése az újkorban annyira visszaszorult, hogy rubrikáit csak a püspöki szertartáskönyv, a *Cæremoniales episcoporum* és néhány szerzetesrend nehezen hozzáférhető, nem is mindenre kiterjedő ceremoniáléja tartotta fenn. A mai közösségek ezért, ha fölmerül bennük, hogy e tekintetben összegezzék vagy kialakítsák saját hagyományukat, a megszokásra, máshonnan átvett, sokszor ellenőrizhetetlen eredetű konvenciókra vagy pusztán ötletre vannak utalva. A helyzetet tovább nehezíti, hogy az egyetlen részletes és teljes forrás, a már említett püspöki normakönyv az 1600 körüli székeskáptalanok állapotaiból indul ki, így érvényesítése módosítások nélkül ma a legjobb elhatározás mellett is szinte lehetetlen. A hiteles alkalmazáshoz az jelent kulcsot, ha a római zsolozsmarendek szélesebb körét tanulmányozzuk történelmi távlatba helyezve. Így a források kiegészítik egymást, kirajzolódnak az általánosan érvényes és a változatokban élő szokások, a hagyomány gazdag tárháza pedig hiteles eszközöket kínál az eseti döntéseknél.

A következőkben a vesperás végzésére vonatkozó adatokat foglaljuk össze mindenekelőtt Sibert de Beka ordináriuskönyve szerint. A szöveg a liturgiára általában vonatkozó ceremoniális szabályok kifejtésével kezdődik, mielőtt rátérne az egyházi év tárgyalására, ezért első fejezeteiben együtt olvashatók az összes zsolozsmahórára és a szentmisére vonatkozó információk. A jelen kötet céljait szem előtt tartva csak a vesperásban fölmerülhető kérdé-

sekre keresünk választ, a leírtak nagy része azonban a laudesre mindig, de néha más órákra, sőt olykor a szentmisére is alkalmazható. Nem ismertetjük viszont a szövegnek azokat a részeit, amelyek csak megerősítik a római szolozsmának az előző fejezetekben már kifejtett, általános vonásait.

A Sibert által hagyományozott adatokat összevetettük az 1693-ban Rómában kiadott sarutlan kármelita ceremoniále párhuzamos helyeivel. Ezek meglepő módon szorosabb kapcsolatban állnak a Sibert-féle rubrikákkal, mint az egykorú római gyakorlattal, de sok további részletre fényt derítenek, és mivel nem székesegyházi környezettel számolnak, hasznos egyszerűsítésekre adnak mintát. A ceremoniále forrásértéke különlegesen nagy, mert egyrészt ez volt a rend újkori liturgikus gyakorlatának első egységes normakönyve, másrészt bizonyítja, hogy a sarutlan ág csak a szolozsma szövegében alkalmazkodott a római-kuriális gyakorlathoz, ceremoniális kérdésekben hűségesen őrizte a középkori hagyományt. Hogy ez tudatosan történt, arra abból is következtethetünk, hogy a könyv alkalmazkodásra kéri azokat a szerzeteseket, akik esetleg más, nem kármelita közösséggel szolozsmáznak együtt. Az egykorú római szokásoktól eltérő, ám Sibertnél nem szereplő adatai kétségtelenül retrospektív jelentőségűek. Rubrikái egy XIX. századi szertartáskönyv tanúsága szerint még Kis Szent Teréz idejében is, sőt valószínűleg egészen a rendi liturgia 1971-es föladásáig érvényben voltak. Ahol a két forrás eltért egymástól, a korábbihoz igazodtunk.

Természetesen a gyakorlat a középkori és az újkori szabályok összevetése után is számos kérdést tartogat. Ezeknek megválaszolására egyelőre a könyvben, magyarul is hozzáférhető római-kuriális szolozsmarendet ajánljuk, és érdemes figyelembe venni a magyar plébániai gyakorlat számára készült *Népszolozsmák* rövid útmutatásait is. A kármelita gyakorlathoz közelebb állna a párhuzamos dominikánus vagy premontrei, távlatilag pedig a francia székesegyházi szolozsmarendek föltárása és összevetése, e téren azonban a liturgiátörténeti kutatás kezdetlegesnek mondható. Mindenesetre könyve bevezetőjében Sibert maga is bevallja, hogy „más egyházak jóváhagyott szokása szerint” toldalékolta és egészítette ki „a mondott [jeruzsálemi] egyház egyes, a gyakorlatban hiányosnak bizonyult rubrikáit”.

Sibert szabályai a középkorban általános szolozsmagyakorlatból indulnak ki, így számos, akkor még magától értődő dolgot nem említenek. A szertartás a templom kórusában folyik: olyan térben, amely a hajótól, de a szentélytől is világosan elkülönül. A kórus két oldalán egymással szembe forduló staltumsorok állnak, ezekben helyezkedik el a szolozsmázó kar. A stallumok

közötti téren, az úgynevezett plánumon felolvasóállvány vagy állványok állnak, következetesen középtűt, az oltár felé fordítva. A kármelita liturgiára jellemző, hogy a celebráns felolvasóállványát ünnepélyes alkalmakkor közvetlenül az oltárlépcsők előtt, középen helyezik el, de úgy, hogy ne akadályozza a celebránst, amikor az oltár alsó lépcsőjére kell térdelnie. A kórus egyébként is teljesen a szentély, közelebből az oltár vonzásában van: berendezését és a benne zajló mozgásokat az „oltárközép”, vagyis a templomnak az oltár keresztjére irányuló tengelye határozza meg.

A zsolozsma liturgikus öltözetei különböznek a misében szokásosaktól. Mindenekelőtt a karing és a nála ünnepélyesebb palást (nem a rendi habitus palliuma, hanem a magyarul vecseryepalástként is ismert pluviále) tartoznak ide. A kármelita gyakorlat jellegzetessége, hogy a celebráns a palást alá ünnepélyes alkalmakkor nem karinget, hanem albát és stólát ölt. A tárgyi környezet állandó elemei a celebráns zsolozsmáskönyve, a gyertyák és mécsesek, másrészt a tömjénezés eszközei. Mivel a kármelita rend 1452-ig csak férfi konventeket foglalt magába, a rubrikák eredetileg rájuk vonatkoznak, és föltételezik klerikusok állandó jelenlétét. Nővérek közösségeiben, ha a zsolozsmát nem pap vezeti, a tárgyakat és öltözeteket tagláló részekről általában el kell tekinteni.

Férfi és női közösségekben is érvényesek azonban a rendi pallium használatára vonatkozó szabályok. Ezt az újkori rubrikák szerint a parancsolt és az első osztályú ünnepek (lényegében a mai főünnepek) mindkét vesperásában, karácsony másod- és harmadnapján, kiskarácsonykor a második vesperásban, továbbá rendi előjáró látogatásakor és a *Salve Regina* ünnepélyes éneklése idején viselte a közösség. Az ünnephierarchia megváltozása és különösen a vasárnap kalendáriumi rangjának szerencsés újraértékelése mai körülmények között lehetővé teszi gyakoribb használatát is.

A mozgások és az ének viszonya a keleti liturgiákban ma is megtapasztalható módon gördülékeny, minden töredezettséget nélkülöz. Amikor az egyik liturgikus tétel befejeződik, mindjárt megkezdődik a másik. Ez azzal jár, hogy az esetleges helyváltogatások még az előző tétel befejezéséig megtörténnek. E folyamatosság része az is, hogy a zsolozsma alapvető szervező elve a váltakozás, amely a legkülönbözőbb szinteken érvényesül. Elsődleges formája, hogy a két félkar (vagy kisebb közösségekben az előénekesek és a teljes kar) versenként, illetve strófanként felváltva éneklék a zoltárokat, kantikumokat és himnuszokat. A váltakozó (*alternatim*) éneklést mind a keleti, mind a nyugati egyház Antiochiai Szent Ignác intézkedéséből eredezteti,

akinek látomásában az angyalok így dicsőítették a Szentháromságot, de a hagyomány szerint Szent Ambrus és Ágoston ilyen ihletett, felelgető rögtönzéséből született a *Te Deum* is. A váltakozás egyik célja a zsolozsma folyamatossága, amely úgy valósítja meg a szünet nélküli imádságot, hogy közben pihenni is engedi az imádkozókat. De láthatjuk benne egyben az Egyház imájának képét, amely közösségi mivoltában úgy tökéletes és teljes, hogy az egyesek tökéletlen és hiányos (csak felerészt elmondott...) imádságából áll össze.

Tagoltság és rendezettség uralkodik az állandó és változó liturgikus szerepek kiosztásában is. A zsolozsmarend tekintettel van arra, hogy a közösség minden tagja képességeinek és helyzetének megfelelően tevékenykedjék, sőt fejlődjék az istentiszteleti életben, de bizonyos feladatok rögzítésével érzékelteti az adományok különbözőségét. A szertartási fegyelem máskor néha önkényesnek látszó, ismét máskor tisztán gyakorlatias szempontokat követ: ezek egyrészt a szépséget és az összeszedettséget szolgálják, másrészt – éppen viszonylagos bonyolultságukkal – a figyelem ébrentartását a mindennapi rutin közepette. A rubrikák többsége azonban mélyen az adott liturgikus szöveg, szertartási elem vagy gesztus lényegéből fakad: kifejezi és értelmezi azt.

Általános szabályok

Az általában kora délután tartott vesperásra, és ugyanígy a matutínusra két harangütés a jel, nagyobb ünnepeken három. A harangozás rendje az újkorban jóval összetettebbé válik, ennek részletezésétől azonban itt eltekinthetünk.

A közösség a órák mindegyikét énekelve végzi. Ezt különösen az ellenkező, a kora újkortól elterjedő gyakorlattal szemben fontos kiemelni, amely a nap és a óra rangjától függő rendszerre fejlesztette az énekelt, mondott vagy részben énekelt zsolozsmákat. Az éneklés nem lehet sem kapkodó, sem túlságosan vontatott, a zoltárok félversei közti szünetre ügyelni kell, az utolsó szótagot pedig nem szabad elnyújtani. A két- vagy háromszólamú éneklésben (ez a szövegkörnyezetben rögtönzött többszólamúságra utal) tartsanak mértéket: csak ünnepeken és csak a megfelelően képzett személyek próbálkozhatnak vele.

A két stallumsorban ülő félkarok elsőbbsége hetente változik. Ez azt jelenti, hogy hol egyikük, hol másikuk a „kezdő kar” (*chorus ad incipiendum* vagy *cant[u]aria*), tudniillik az, amelyik azon a héten az egyes órákban a váltakozást kezdi (amelyből tehát a vesperásban az első antifónát intonálják). Ezt a félkart a kórus megfelelő oldalán kifüggesztett CHORUS tábla jelöli.

A váltakozás mindig a jobb (leckeoldali, azaz keletelt templomban déli) félkarral indul a kiskarácsony utáni szombat estétől. A karácsonyt, húsvétot és pünkösdöt követő héten ugyanez a váltakozás naponta történik. Egyébként ünnepeken mindig a jobb oldali félkar kezdi a zsolozsmát.

A váltakozásnak más források egységes tanúsága szerint része az is, hogy a zoltárt mindig a szemközti karból kezdik ahhoz képest, ahol a megelőző antifónát intonálták. Ugyanakkor az egymást követő antifónákat is mindig fölváltva kezdik, így például ha öt antifónát énekelnek, akkor a jobb oldali félkarból kezdik az elsőt, a harmadikat és az ötödiket, míg a bal oldaliból a másodikat és a negyediket. Következésképp a zoltárokat viszont éppen ellenkezőleg: a páratlanokat a bal, a párosakat a jobb félkarból indítják. Ebben az összefüggésben kell elhelyezni a később, a szereposztásnál leírtakat.

Az ünnepélyes zsolozsmarendek általános vonása még a preintonáció intézménye. Ez azt jelenti, hogy egyes liturgikus tételeket a celebráns vagy a kar különböző tagjai intonálnak, előzőleg azonban az előénekesek vagy azok valamelyike halkán előénekle nekik a vonatkozó tételt. Ez a szokás biztosítja, hogy a kar minden tagja részt vegyen az intonálásban, de számol énektudásuk esetleges gyöngéivel: a hangmagasság és a dallami tisztaság az előénekes felelőssége. A kármelita gyakorlat szerint az antifónákat a kar tagjai emelkedő rangsorban intonálták, leszámítva Mindenszentek mindkét és karácsony első vesperását, amelyekben csökkenő rangsort követtek (ez a megkülönböztetés azután feledésbe merült). A rangsor figyelembevételére nem érinti az imént bemutatott, térbeli váltakozást: a jobb félkar rangidős tagja után a bal félkar éppen következő tagjára kerül a sor.

Az újkori szabályok csak a nagyobb ünnepek főbb óráinak alkalmával tartották fenn ezt a rendszert. Kishórákban, köznapokon és egyszerűbb ünnepeken a Magnificat-antifónát a hetesnek, a többi antifónát felváltva a két verzikuláriusnak intonálták a kántorok (e szerepekről alább bővebben szólnunk). Sibert leírásából egyébként közvetve kiderül, hogy a kármeliták az antifónát a zoltárok utáni visszatéréskor is intonálva kezdték, tehát a *Gloria* után ismét az előénekes kezdte a tételt, és ezután kapcsolódott be a teljes kar.

Az 1693-as ceremóniále a zsolozsma fegyelmére általánosságban is gondot fordít. Megkívánja, hogy mindenki könyvből énekeljen, még ha jól ismeri is a megfelelő tételt, a felelős személyek pedig, akik egyedül vagy kisebb csoportban énekelnek, olvasnak valamit, előzőleg nézzék azt át. Fölhívja a figyelmet, hogy a kórusban mindenfajta fölösleges zajtól tartózkodni kell leülésnél, föllállásnál vagy akár orrfújáskor.

Külön részletezi a kórusba való belépés, az onnét való távozás, a késés, valamint a zsolozsmában elkövetett hibák eseteit. A kórusba érkezve a szerzetesek szenteltvízzel keresztet vetnek, majd az oltár előtt kettesével mélyen meghajolnak, illetve térdet hajtanak, ha az Oltáriszentséget az oltáron őrzik. A helyükön térdre állva várnak az előjáró jelére, amely a hora megkezdésére szólít, ennek elhangzásakor pedig megcsókolják a földet és fölállnak. A távozás hasonlóképpen történik, eltekintve attól a paraliturgikus szokástól, mely szerint a kármeliták – a szent háromnap kivételével – a karból távozza a 66. vagy a 129. zsolnárt mondták. Aki a hórára késve érkezik, letérdel, megcsókolja a földet, majd vár, hogy az előjáró engedélyt adjon neki a fölállásra. Ha megkapta, a földet megcsókolva föláll, meghajol az előjáró felé és a helyére megy. Ugyanezt teszi az, aki a zsolozsmázásban hibát követ el, de ügyelve arra, hogy az alázat gesztusai ne akasszák meg a zsolozsma menetét, különösen olyankor, ha szerzetesek nagyobb csoportja vagy akár az egész félkar tévesztett el valamit.

Szerepek és szolgálatok

A feladatok beosztását, vagyis a liturgikus „szereposztást” minden közösség az úgynevezett tabulán rögzítette, amelyet a szombati tercia után fölolvastak, majd kifüggesztettek. Összeállítása az alperjel feladata volt. A tabula a szombati vesperástól tartalmazta a konvent tagjainak szertartási és szertartáson kívüli feladatait az adott hétre. Sibert szabályozásának első szakasza ezekkel a feladatokkal foglalkozik: előbb a perjel, majd a hetes, a sekrestyés, a kántor és az alkántor, a lektor, a verzikulárius és a „ministerek”, azaz a kisebb szolgálattelvők teendőit írja le. A következőkben megtartjuk a hímnemű elnevezéseket, de szerzetesnők közösségében perjelnő, kántrix, verzikulária, stb. értenőd alattuk. Elképzelhető, hogy a kántor és helyettese néhol állandó szolgálatot teljesítettek, a többi tisztséget viszont biztosan hetente tabulálták.

A tabula összeállításakor a ceremóniále szerint a következőkre kell tekintettel lenni. Az előjáró a kifejezetten neki fönntartott napokon kívül ne legyen tabulálva, vagy ha mégis, akkor a celebráns szolgálatát osszák rá. Akolitus, verzikulárius, turifer vagy harangozó lehetőleg ne örökfogadalmas szerzetes legyen. Akik párban vagy négyes csoportban szolgálnak, közösségbeli helyzetük, koruk és természetük szempontjából hasonlóak legyenek. Két feladatnál többet egyszerre senki ne teljesítsen, és ilyenkor is ügyeljenek arra, hogy a teljesítendő feladatok ne akadályozzák vagy zárják ki egymást; ugyanez vonatkozik a nem liturgikus szolgálatokra, amelyeket senki sem hanyagol-

hat el liturgikus szolgálatára hivatkozva. Ha bármelyik szerepben helyettesre van szükség, a helyettes lehetőleg az legyen, aki az azonos félkarból az előző héten töltötte be ugyanazt a feladatot.

Az egyes szolgálatokat ereszkedő rangsorban ismertetjük a két forrás összevetése alapján. A ceremóniáé a rend központi vagy területi vezetőségének liturgikus szerepét is taglalja, de ezeket az adatait gyakorlati használhatóság híján nem ismertetjük: a rend- és tartományfőnökökre tartozó feladatokat ehelyett a perjelnek tulajdonítjuk.

A perjel a nagyobb ünnepek celebránsa, kivéve a karácsony, húsvét és pünkösöd utáni hét napjait, amikor a konvent tagjai ereszkedő rang-, illetve életkori sorban vezetik a zsolozsmát. Nagyobb ünnepnek a XVIII. századig bezárólag elsősorban karácsony, kiskarácsony, vízkereszt, húsvét, áldozócsütörtök, pünkösöd, Úrnapja, Kármelita Mindenszentek, Nagy Szent Teréz, Szent József, a templombúcsú és Mindenszentek számítottak. A nem kifejezett ünnepnapok közül is a perjel officál Halottak napján, hamvazószerdán, a nagyheti szent háromnapon és a közösség meghalt tagjáért végzett gyászszertartáson. A nagyobb ünnepek második kategóriáját Nagyboldogasszony, Illés próféta, Péter-Pál, Szent Iván, egyháznapi, Szent József Oltalma és Keresztes Szent János napja alkották. Végül a harmadik csoport Szentháromság-vasárnap, Jézus Nevenapja, a Szeplőtelen Fogantatás, Kisboldogasszony, Mária Bemutatása, Gyertyaszentelő, Gyümölcslő és Sarlós Boldogasszony, illetve Elizeus próféta ünnepeiből állt. A perjel ad jelt a bevezető imádságok után a fölállásra és a hora elkezdésére, minden hora végén ő mondja a *Fidelium animæ* verset, majd jelt ad a távozásra. Ő adhat engedélyt indokolt esetben a karból való kimenetelre. Ha a perjel nincs jelen, helyettese a tabula szerint esedékes hetes, a rangban utána következő szerzetes, vagy más, általa kijelölt személy. Ha a hetes a perjel, a tabula szerint soron következő hetes ki marad a ciklusból.

Az alperjel a liturgikus élet fő felelőse: irányítja a szertartásokat, javítja a hibákat, beosztja a szolgálatokat, szükség esetén korigálja az éneklés sebességét. Ügyel arra, hogy a két félkar létszáma megközelítőleg azonos legyen, ha kell, ennek érdekében módosíthatja az ülésrendet is. Ő rendezi el a processziókat és felügyeli a harangozást. Liturgikus illetékessége a perjel jelenlétében is megmarad, de ha a perjel szükségesnek látja, hogy személyesen avatkozzák be a szertartási élet menetébe, az alperjel engedelmességgel tartozik neki.

A hetes – nevének megfelelően – hetente változik, azaz a közösség tagjai ereszkedő rang-, vagy ha egyenrangúak, életkori sorban egymást váltva töltik be ezt a szerepet egy-egy hétig, kivéve a már említett három ünnep utáni heteket, amikor naponta váltja egymást a perjelt követő hat legtekintélyesebb szerzetes. A hetes kezdi az egyes órákat a *Deus in adiutorium*-mal, ő éneklí a kapitulumot, kezdi a Magnificat-antifónát, indítja a préceszt és recitálja annak páratlan verseit. Ő olvassa a könyörgéseket és intonálja a *Salve Reginá*-t (vagy más záró Mária-antifónát). Ő imádkozza a Miatyánk hangos részeit, és a vesperásban ő intonálja a *Christus factus est* antifónát a szent háromnapban, illetve a *Hęc dies* graduálét húsvét nyolcadában. A hetest szükség esetén az előző hét hetese helyettesíti.

A sekrestyés gondoskodik a gyertyák, a tömjénező és a szenteltvíz előkészítéséről. A kármelita rítus szerint a zsoltosma alatt köznapokon mindössze egy gyertya ég az oltáron, kisebb ünnepeken kettő, nagyobbakon négy. A *Salve Reginá*-ra mindig legalább két gyertyát meggyújtanak. Az ordinárius-könyv előírja, hogy kármelita közösségekben mindig legyen fölfüggesztve a kórus közepén egy lámpás a Boldogságos Szűz tiszteletére. Ezt a *Salve* és minden Mária-zsoltosma idejére meg kell, hogy gyújtsa a sekrestyés.

A kántor és helyettese, az alkántor a közösség zenei vezetői és felelősei, egyben a legnehezebb énektételek szólistái. Ők felügyelik a liturgikus könyveket. A kántor és az alkántor mindig két különböző félkarban, egymással szemközt foglal helyet. Ők előintonálják az antifónákat, kezdik a zoltárokat és kantikumokat az első félversig bezárólag, majd intonálják az antifóna visszatérését az egyes zoltárok után. Működésükben következetesen érvényesül a váltakozás elve, ketten egyszerre csak bizonyos, alább részletezett alkalmakkor énekelnek. A váltakozásban mindig a kezdő félkar kántora élvez elsőbbséget: ő intonálja a zsoltosmához szorosán nem kapcsolódó énektételeket is például processziók alkalmával. Kántor kezdi a himnuszokat, az összes szuffrágium-antifónát és rezponzóriumot. Ha a celebráns intonál valamit, a kántor folytatja, sőt ha a hetes hibázott, a kántor kijavíthatja, hogy a kart ne zavarja meg a hibás hangnem vagy a kényelmetlen fekvés. Nagy ünnepeken ők énekelik együtt a Benedicamust és a Magnificat kezdetét. Ilyenkor a kántor és helyettese a kórus közepén, az oltár felé fordulva vezet az éneket (férfiaknál karíngben). A zoltárokat és az antifóna-visszatéréseket kezdzhetik közösen, más, egyszerűbb alkalmakkor azonban csakis fölváltva. Ha több zoltárt egyetlen antifóna alatt énekelnek, a félkarok közti váltakozás nem törík meg, de az újabb zoltárok első félversét a megfelelő félkar kántora mindig egyedül ének-

li. Az ádventi és a böjti köznapok kivételével mindig középről, a szentélylépcső előtt, az oltár felé fordulva éneklik a vesperás rezponzóriumát. Ez a tétel mindig doxológiával értendő, kivéve a Szenvedés idejét (feketevasárnaptól nagyszombatig), amikor a doxológiát a teljes főrész visszatérése helyettesíti.

A lektor szerepe a vesperáson kívüli órákra korlátozódik, ezért itt nem foglalkozunk vele.

A verzikuláriusok az egyszerűbb énektételek szövegei. Működésük a kántorokéval analóg, azaz alapvetően felváltva énekelnek, de ünnepnapokon együtt, középről szólaltatják meg a rájuk tartozó tételeket. Az ő feladatuk a Magnificat-antifóna kivételével az összes antifóna intonálása, ha nem az előintonációk ünnepélyesebb rendjét követik. A verzikuláriusok dolga a himnusz utáni és minden szuffrágium-verzikulus éneklése, továbbá a rezponzorium verzusáé ádvent és nagyböjti köznapjainak vesperásában. Nagy ünnepek kivételével ők éneklik a Benedicamust is. Ha nagyobb ünnepeken *antiphona sola* alatt éneklik a zsoltárokat, az egyetlen antifónát a verzikulárius intonálja.

A „minister”-ek, azaz a kisebb szolgálattevők feladatára hetente kettőt kell kijelölni. Közülük a hét első három köznapján az egyik, a másik három köznapon a másik teljesít szolgálatot. Feladatuk a sekrestyés által előkészített gyertyák, tömjénező és szenteltvízhintő eszközök hordozása. Nekik felelnek meg a ceremóniáé akolitusai és turifere, akiknek feladata az ünnepélyes, pap által vezetett vesperásra szorítkozik. Velük ezért később foglalkozunk.

Testhelyzetek, mozgások

A kármelita rítus a testhelyzeteknek az egész római liturgiában bevett formáit ismeri, azaz a tiszteletadás mértékének megfelelően a térden állást, a mély meghajlást, a főhajlást, az állást és az ülést. Alkalmazásuk rendje és logikája közel áll a maihoz, de az ordináriuskönyvben közölt szabályok általában többszöri és nagyobb mértékű tiszteletadást kívánnak meg. A szerzetesi liturgiaváltozatok további, helyenként máig ható sajátosága, hogy bizonyos tételeknél a stallumokban álló karnak az oltár felé fordulását írják elő.

Térden állva kell mondani böjti napokon a préceszt és hallgatni az utána következő könyörgést. Szintén a böjti napokra vonatkozik, hogy le kell térdelni a órák kezdete előtt, amíg a kar csöndben a Miatyánkot imádkozza (az Üdvözlégy, mint jeleztük, Sibertnél még nem része az előkészületnek), majd ismét a *Deus in adiutorium*-ot követő *Gloria Patri*-ra. A himnuszok közül – máig élő szokás szerint – térden állva énekeltek a *Veni Creator Spiritus* és az *Ave maris stella* első strófáját. Térden állva mondták a *Salve Regina* első

szavait is. Mindezeket a tiszteletadásokat nagyobb ünnepeken mély meghajlás váltotta ki, a *Salve* vonatkozásában ide értve a Mária-ünnepeket és azok nyolcadát. A bővebb, újkori forrás szerint szintén térden állva éneklendők az *O crux ave* és a *Tantum ergo* kezdetű strófák a Szenvedés idejéről, illetve az Oltáriszentségről szóló himnuszokban, a *Verbum caro factum est* kezdetű evangéliumi vers, a szent háromnapban énekelt *Christus factus est* antifóna és az utána következő részek. A húsvéti időben a térdelés helyett mély meghajlás érvényes, kivéve a *Veni Creator* és a *Tantum ergo* himnuszversszakokat. Fél térdre kell ereszkedni az oltárközép keresztezésekor, ha az Oltáriszentség elleplezés nélkül az oltáron van.

A mély meghajlás derékból történik úgy, hogy a keresztbe tett kezek a térdet érinthessék. Ilyen meghajlást ír elő a kármelita rítus az oltár felé ki- és bemenetkor (ha az Oltáriszentséget nem a főoltáron őrzik), valamint az oltárközép minden keresztezésekor. Mélyen meghajolnak az oltár felé a zsoltár első verse után, akik az antifónát és a zsoltárt intonálták. Ha az előénekesek a kórus közepén énekeltek valamit, utána mélyen meghajolnak, és ugyanígy tesz mindenki, ha önállóan énekelt vagy recitált bármely tételt, akár a plánumon, akár a saját stallumában tette. Ha az egész kar egyszerre végez mély meghajlást, egymás felé teszik. Ennek az intézkedésnek a stallumok közelsége miatt nyilvánvalóan gyakorlati, nem szimbolikus oka van. Mindazokban az esetekben, amelyekre az ordináriuskönyv böjtnapokon térdelést írt elő, máskor mély meghajlás vonatkozik: ilyen a hórak előtti Miatyánk és a *Deus in adiutorium* utáni doxológia. A zsoltárok, kantikumok és himnuszok utáni doxológia böjtnapokon is csak mély meghajlással éneklendő. Jellemzően szerzetesi szabály a nap fő könyörgése alatti mély meghajlás, amely a *Per Dominum* konklúzióig tart. A XVII. századi ceremóniále ugyancsak mély meghajlást rendel minden közösen, csöndben mondott imádság idejére, ha nem térdelnek. Ha Jézus vagy Mária nevét az egész kar vagy az egyik félkar állva mondja ki, szintén mélyen meghajolnak, ha azonban ülve, csak fejet hajtának. Mély meghajlás illeti még a kihelyezett ereklyét, illetve a 112. zsoltár *Sit nomen Domini benedictum* versét. A mély meghajlások alatt a karban mindenfajta mozgás szünetel. Ha a következő tételhez az egyik szolgálattevőnek helyet kell változtatnia, már a meghajlás előtt tegye meg!

Főhajtással, azaz csak vállból való, kis meghajlással tisztelték meg a kármeliták – valaha egyetemes szokás szerint – Jézus és Mária nevének minden elhangzását, ha a szent neveket csak egy vagy két szolgálattevő mondta ki. Ha a „Krisztus” jelző Jézus nevéhez közvetlenül csatlakozott, a főhajtás arra

is kiterjedt, egyébként viszont nem. Szintén főhajtás kísérte a *Salve Regina* második, *et spes nostra salve* köszöntését. Az újkori rubrikák ezt a tiszteletadást kiterjesztik az aznap ünnepelt szent, Illés próféta, Nagy Szent Teréz és az éppen uralkodó pápa nevének elhangzásaira. Főhajtást írnak elő az oltár felé is, mielőtt valaki elfordul tőle, szenteltvíz és tömjénezés fogadásakor, és rögzítik, hogy a főhajtás mindig egyenes tartással, a fej oldalirányú elfordítása nélkül történjék.

Az oltár felé fordulva áll a teljes kar Sibert szerint minden óra elején a *Deus in adiutorium*-ra (a *Gloria Patri*-ra értelemszerűen befordul, mert azt már vagy meghajolva, vagy térden állva éneklik). Ugyancsak az oltár felé fordulnak a kapitulum, a verzikus, a könyörgések konklúziója (*Per Dominum*), minden szuffrágium, a *Fidelium animæ* és a Mária-antifóna alatt. Ugyanígy testhelyzetben recitálja a celebráns a könyörgést, míg a kar térdel vagy mélyen meghajol, de ügyelnie kell, hogy szavai így is mindenkinek érthetők legyenek. Más esetekben a celebráns a kar egészével azonos testhelyzetet vesz föl. Természetesen mindenki, aki az oltárközépen teljesít valamilyen szolgálatot, szintén az oltár felé fordul.

Egymás felé fordulva áll a két félkar a himnusz, a vesperás responzórium és a nem szuffrágiumhoz tartozó (tehát zsoltár- és Magnificat-) antifónák éneklése közben. Szintén egymás felé fordul a két félkar, ha tagjaik térdelnek, mélyen meghajolnak vagy ülnek, és akkor is, ha – mint a következőkben részletezzük – közülük csak az egyik félkarhoz tartozók ülnek le. Ha egy szolgálattelvő egyedül vagy kevesedmagával olvas vagy énekel valamit, mindig állva teszi.

Az egyik félkar áll, a másik ül zsoltáronként felváltva a zsoltározás alatt. Ez a ma már szokatlan gyakorlat egykor széles körben uralkodott, egyes dominikánus közösségekben ma is megfigyelhető. Háttérben inkább gyakorlati-élettani megfontolásokat kell keresnünk, semmint lelkieket. Sibert nem fejt ki részletesen, de a többi rubrikából és az újkori leírásból kikövetkeztethető, hogy hogyan képzeljük el a zsoltározás folyamatát. Az eddigiekből tudjuk, hogy a kármeliták a zsoltárok doxológiáját és az antifónákat állva énekeltek, szemben a római, de megegyezően a bencés szokással, amelyet Magyarországon ma sok helyütt alkalmaznak. Mindkét félkar fölállt tehát a doxológiára, mégpedig már az előző félvers előtt, majd mélyen meghajoltak egymás felé, fölegyenesedve befejezték a doxológiát és visszatért az antifóna. A következő zsoltár antifónája – és föltehetőleg első félverse – közben állva maradtak, majd leült az a félkar, amelyik az előző zsoltár alatt állt. Bizonyára

ennek köszönhető, hogy ha több zsolnárt énekeltek egy *Gloria Patri* alatt, a váltás akkor is a doxológiához kötődött. Mindkét félkar állva énekelte (ami a vesperást illeti) a Magnificatot, rövideje miatt a 116. zsolnárt és a 112. zsolnárt másodikk, *Sit nomen Domini benedictum* versét. A órák első zsolnára alatt minden bizoronyal a megfelelő hét „kezdő félkara” maradt állva.

Úlve végezték fiatalabb forrásunk tanúsága szerint a halotti zsolozsmát az antifónák, és a doxológia helyén álló *Requiem aeternam* vers kivételével, továbbá a votív zsolozsmák mindegyikét. Az adott félkar tagjai egyszerre, a megfelelő oldalon elhelyezkedő rangidős szerzeteshez alkalmazkodva kellett, hogy leüljenek.

Keresztvetést az ordináriuskönyv csak a órák elején, a *Deus in adiutorium*-ra ír elő. A Magnificat kezdetén szokásos keresztvetést ez nem zárja ki, hiszen azt a rubrikák még a XIX–XX. század fordulóján is csak dicséretes közgyakorlatként említik.

Csak az újabb ceremoniáléban jelenik meg a tiszteletadásnak két sajátos módja, a teljes leborulás (*prostratio integra*) és a föld megcsókolása. Az előbbi, amely térdre borulást és a homloknak a padlóhoz érintését jelenti, a vesperás keretei között nem gyakorolják, az utóbbi viszont megelőz minden térdelésből való fölállást.

Női közösségekben nem értelmezhetők azok a rubrikák, amelyek a fej befedéséről tájékoztatnak, a teljesség kedvéért mégis összefoglaljuk őket. A szerzetesek fölhúzzák csuklyájukat, ha ülnek, vonulnak vagy a templomon kívül vannak, kivéve ez alól a szentségi körmeneteket és a doxológiák éneklését, valamint minden fő- és térdhajtást. A fej minden más esetben fedetlen.

Az ünnepélyes vesperás rendje

Csak az 1693-as ceremoniálének köszönhetően ismerjük az ünnepélyes vesperás kármelita rítusát, amely azonban különleges, az egykorú római rendtartástól markánsan elütő vonásaival kétségtelenül az ősi jeruzsálemi hagyomány letéteményese. Ilyen vesperásokat végeztek a kármelita konventekben első osztályú ünnepeken, valamint kiskarácsonykor, Szentháromságvasárnapon, Szent József, Szent József Oltalma és Keresztes Szent János ünnepén. A perjel tetszése szerint más napokat is megtisztelhetett ünnepélyes vesperással, a Boldogságos Szűz ünnepein pedig kimondottan dicséretesnek számított, ha így rendelkezett. Mivel az ünnepélyes vesperásrend föltételezi, hogy pap vagy diákonus vezet a zsolozsmát, nővérek közösségeiben csak klerikusok közreműködésével alkalmazható.

A vesperás saját szolgálattevői a celebráns, két akolitus és a turifer. A celebráns a reverenda vagy a szerzetesi habitus fölött albát és a nap liturgikus színének megfelelő stólát és pluviálét visel. A korabeli viszonyok alapján föltételezhetjük, hogy az albához vállkendő és cingulus tartozik, a stólát pedig, ha áldozópap, a mellén keresztbe téve, ha diákonus, átlósan, bal vállán átvette viseli. Világi papok föltehetik a birétumot azokban az esetekben, amelyekben szerzetesek számára a csuklya fölhúzása volt előírva. A celebráns ülőhelye a kezdő félkar főhelye, általában az oltárhoz legközelebb eső stallum. A beöltözött celebráns Krisztus személyében cselekszik, ezért tiszteletadásul nem hajt térdet, hanem mélyen meghajol, amikor egyébként térdet kellene hajtania. Ha átvonul a kóruson, tiszteletére a karból mindenki fölláll. A rá tartozó tételeket a Magnificat-antifóna kivételével mindig középről szólaltatja meg: e célból készítik elő ilyen alkalmakkor az oltár előtt a korábban már említett felolvasóállványt.

Az akolitusok és a turifer karingben szolgálnak. Az előbbieket feladata a gyertyatartóra helyezett körmeneti gyertyák és szükség esetén a szenteltvízes edény és hintő, a turiferé a celebráns zsolozsmáskönyve és a tömjénező, tömjéntartó hordozása. Az akolitusok a karban egymással szemben, a két félkar utolsó, azaz hajó felé eső stallumaiban ülnek, a turifer pedig közvetlenül a jobb oldali akolitus mellett.

Az ünnepélyes vesperásban legalább két, első osztályú ünnepeken négy előénekes szolgál. A két előénekes a hetes kántorokkal azonos, ha másik két előénekesre van szükség, akkor erre a feladatra a következő hét kántorait kell kijelölni. Az előénekesek egymással szemközt ülnek, de helyük közelebről nincs meghatározva. Mozgásuk és szereposztásuk a nap kalendáriumi rangjához alkalmazkodik: duplex ünnepeken (ezek nagyjából a mai ünnepek és főünnepek megfelelői) minden zsoltárt és intonációt közösen, középről énekelnek, és így tesznek az esetleges responzorium verzusával is. Zsoltározásukkor már a doxológia előtt, az antifóna visszatérésére középre mennek. Semiduplex ünnepeken (ezek a mai kötelező emléknapokhoz állnak közel) szintén középről intonálnak, de csak a kezdő félkar kántora énekel, illetve a zsoltárok intonálásában a korábban leírt módon átengedi a második és a negyedik zsoltár intonálását helyettesének. Simplex ünnepeken (körülbelül a mai szabadon választható emléknapok párhuzamain), köznapokon, halotti és votív zsolozsmákban mindent a helyükről énekelnek, ettől eltekintve az imént leírt beosztás szerint.

A verzikuláriusok ilyenkor csak a verzikusokat éneklik. A nap kalendáriumi rangjának függvényében a kántorokhoz hasonlóan mozognak és osztják be szerepüket. Ünnepeken ügyelniük kell arra, hogy még a himnusz doxológiája előtt középre menjenek és a meghajlást már ott végezzék.

Az általános megfontolások után térjünk át az ünnepélyes vesperás menetére! A négy szolgálattevő előkészül a sekrestyében, a kar tagjai pedig elfoglalják helyüket a kórusban. Bevonuláskor a turifer megy elöl, melle előtt hordozva a celebráns zsolozsmáskönyvét. Őt követi egymás mellett a két akolitus égő gyertyával, majd középen a hetes mint beöltözött celebráns. Az oltár előtt elhelyezett állványhoz érve mélyen meghajolnak, illetve a celebráns kivételével térdet hajtanak, ha az Oltáriszentség az oltáron van. A tiszteletadással nem várják meg egymást, hanem sorban végzik el: előbb a turifer, majd az akolitusok, végül a celebráns (a továbbiakban minden ki- és bemenetnél mély meghajlást végeznek). A turifer a zsolozsmáskönyvet csukva az állványra helyezi, és a többieket jobbról megkerülve a celebráns mögé áll. A celebráns az állványhoz lép, az akolitusok mellette kétoldalt, az oltár felé fordulva helyezkednek el.

A kar és a szolgálattevők mindegyike a celebráns jelére csöndben elmondja a bevezető Miatyánkot és Üdvözlégyet, majd a celebráns keresztvesséssel kezdi a *Deus in adiutorium*-ot. A kántorok előintonálása után szintén a celebráns intonálja az első antifónát, majd megvárja az első zsoltár első félversének elhangzását. Ezután mind a négy szolgálattevő újra tiszteletadást végez az oltár felé, és a turifer vezetésével – aki ekkor már összetett kézzel megy elöl – kivonulnak. A sekrestyében a celebráns leteszi a palástot, az akolitusok a gyertyáikat, majd visszamennek a kórusba, és tiszteletadás után helyet foglalnak a nekik kijelölt stallumokban.

Az antifónákat nem a verzikuláriusok, hanem a kar tagjai intonálják minden ünnepélyes vesperásban, de a megfelelő napok matutinumában és laudesében is, továbbá azokban a nem ünnepélyesen celebrált vesperásokban, amelyekben tömjént használnak. Az előintonáció módja a következő. Az első antifónát a beöltözött celebránsnak mindkét előénekes intonálja középről, azaz a háta mögött állva kissé távolabb; előtte és utána meghajolnak felé. A többi előintonációt felváltva végzik a kezdő félkar kántorával kezdve úgy, hogy mindkét kántor a szemközti félkar tagjainak előintonál. Az a kántor, aki-re éppen sor kerül, a helyéről mélyen meghajol az oltár felé, majd odamegy az intonálásra kijelölt személyhez, kissé meghajol felé, és halkán előénekl nekik az antifóna kezdetét. Megvárja, amíg az hangosan megismétli a dallamot,

majd az antifóna közös folytatása alatt, újabb kis meghajlás után a másik kántorral együtt középre megy, ahonnan szokásosan a következő zsolttár első félversét éneklük majd.

Amikor az ötödik zsolttár elkezdődik, a turifer kimegy a sekrestyébe, hogy előkészítse a tömjénezőt. Az utolsó zsolttár doxológiája előtt utána megy a két akolitus és a celebráns: fölveszik a gyertyatartókat, illetve a palástot, kevés tömjént tesznek a parázsra, és bevonulnak, mint a hóra elején, azzal a különbséggel, hogy a turifer most a füstölő tömjénezőt lóbálva halad a menet élén.

Az utolsó antifóna visszatérésére a celebráns az állvány előtt áll, az akolitusok mellette, a turifer pedig mögötte a tömjénezővel. A celebráns innen éneklük a kapitulumot, majd mind a négy szolgálattevő a helyére megy (a celebráns a palástot nem teszi le, sem az akolitusok a gyertyáikat). Itt maradnak állva, míg a kántorok az esetleges responzóriumot és a himnuszt, majd a verzikuláriusok a verzikulust kezdik középről a már leírt módon.

A Magnificat-antifónára a celebráns a helyén marad. A két kántor együtt vonul elé, mélyen meghajolnak, és közösen előintonálják neki a tételt. Ő hangosan megismétli, a kántorok újra mélyen meghajolnak, középre mennek, és az antifóna után kezdik a kantikum első félversét. Ezalatt a celebráns és a turifer az oltárhoz megy, és ugyanígy tesznek az akolitusok is, gyertyáikat a helyükön letéve. A tömjénezés a misében szokásos módon történik. A tömjénbetétnél a turifer segédkezik, utána kezében a tömjéntartóval az oltár jobb oldalán várakozik. Az akolitusok a celebránst kísérik, pluvialéjának szegélyét kissé megemelve. Az oltár tömjénezése után az akolitusok a turifer mögé állnak, egyikük átveszi a tömjéntartót, a celebráns átadja a tömjénezőt a turifernek, ő pedig három kettős lendítéssel megtömjénezi a celebránst. Előtte és után mindhárman mélyen meghajolnak.

A turifer ekkor megfordul, kölcsönös meghajlás után megtömjénezi az akolitusokat, majd a kart, a kezdő félkaron kezdve. Őket követi a hajóban ülők megtömjénezése, ha vannak, végül a turifer kiviszi eszközeit a sekrestyébe. Az énekért felelős személyeknek figyelniük illik, hogy a Magnificatot viszonylag lassan énekeljék, hogy a turifernek jusson elegendő ideje a tömjénezés befejezésére. A celebráns és segítői tömjénezés közben együtt éneklük, vagy legalább mondják a kantikumot a karral.

A kar megtömjénezése alatt – ha a Magnificatból még több vers van hátra – a celebráns és az akolitusok a helyükre mennek, ellenkező esetben mindjárt elfoglalják szokásos helyüket az oltár előtt. A visszatérő turifer a celebráns

mögé áll. A Magnificat-antifóna megismétlése után a celebráns az állványtól éneklő a könyörgést vagy könyörgéseket. Ha a hóra végét a kar térdelve mondja, a celebráns egyedül áll föl a könyörgésre, a többiek csak a Mária-antifóna után. A könyörgések és megemlékezések végeztével a celebráns jobbról megkerüli a felolvasóállványt, letérdel az alsó oltárlépcsőre, és onnan intónálja a Mária-antifónát. Letérdelve marad a verzikus alatt is, és csak a rá következő könyörgésre áll föl a kar többi tagjával együtt.

A hóra befejezése után a kivonulás úgy történik, mint a bevonulás, a turifer ismét a celebráns zsolozsmáskönyvével a melle előtt vezeti a menetet.

A Salve Regina ünnepélyes éneklése

Végül a vesperás összefüggésében érdemes szólni a *Salve Regina* ünnepélyes éneklésének máig élő kármelita hagyományáról. Ezt a szokást szombaton és a Boldogságos Szűz ünnepeinek előestéin, alkonyatkor végzik, teljes formában a következőképpen.

A szerzetesek összegyűlnek egy, a templomon kívüli alkalmas helyen, és kettesével processzióba rendeződnek. A menet élén fiatalabbak állnak, a végén a turifer szenteltvíztartóval és -hintővel, mögötte a hetes pluviáléban, majd a két akolitus körmeneti gyertyákkal. A szerzetesek is mindnyájan égő gyertyát tartanak a kezükben úgy, hogy a gyertya belül, azaz a jobb oldalon haladóknak bal, a bal oldalon haladóknak jobb kezében legyen. Ugyanígy tartják a gyertyát más körülmények között is, ha körmenetben vonulnak vagy a kóruson az oltár felé fordulva állnak.

Ha a menet fölállt, megindulnak, és bevonulnak a templom kórusába, ahol az oltár előtt már ki van készítve az ünnepélyes vesperásnál is használt felolvasóállvány. Az egyes párok az oltár elé érve egymást nem bevárva mélyen meghajolnak, vagy ha az Oltáriszentség az oltáron van, térdet hajtanak. Ezután kifelé, azaz a jobbra lévő jobbra, a balra lévő balra térve helyre mennek, és egymás felé fordulnak úgy, hogy a fiatalabbak maradjanak az oltárhoz közelebb.

A hetes az állványhoz lép, a turifer mögé, az akolitusok két oldalról mellé állnak, mint az ünnepélyes vesperásban. Mindenki mélyen meghajol, és a hetes meghajolva kezdi: *Salve Regina*. Ekkor fölegyenesednek, az *et spes nostra salve* szavakra viszont újra mélyen meghajolnak, és ugyanígy tesznek a *lesum* és a *Maria* nevekre is. Húsvéti időben az antifóna végén az akolitusok *alleluiá*-t énekelnek.

A verzikulusra következő könyörgés alatt minden szerzetes mélyen meghajol, a könyörgés konklúziójára fölegyenesedik, majd annak befejeztével eloltja a gyertyát. Ha a szertartást nem kihelyezett Oltáriszentség előtt végzik, a hetes szenteltvizet hint, mialatt beszédhangon imádkozzák a *Asperges me* antifónát a *Miserere* zsoltár néhány versével és doxológiával. Utána a celebráns a *Fidelium animæ* verset imádkozza, csöndben elmondják a Miatyánkot, és – ha esedékes – fennhangon az esti Úrangyalát, majd a kórusból a 129., *De profundis* zsoltárt recitálva távoznak. A soron következő zsolozsmahóra végén ilyenkor elmarad a Mária-antifóna.

Mind a Sibert-féle fejezetek, mind az 1693-as sarutlan ceremoniále számos más adatot közölnek. Mivel azonban ezek csak a vesperáson kívüli órákat befolyásolják, összefoglalásukat a kármelita pszaltérium jövőendő, reménybeli köteteire halasztjuk.

Befejezésül szeretnénk leszögezni, hogy e bevezető magyarázatokat nem a hivatalos zsolozsmáskönyvekben szokásos „Általános rendelkezések” (*Rubricæ generales*) megfelelőjének szántuk. Nem célunk meglévő szokásokat erőszakkal felszámolni vagy átalakítani. A történelmi örökség csak imádkozó személyek és közösségek által válhat újra elevenné: ahhoz, hogy belsőleg magukévá tegyék, számtalan átmenetre lehet szükség. Kötetünk ezeket az átmeneteket kívánja a kármelita hagyomány erőterébe helyezni.

A Magyarorszáki Zsolozsma Bizottság